

MERHUM

“İttihat ve Terakki,” Hatıralarım

KAZIM NAMI DURU

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphane	
Dem. No:	77560
Tas. No:	956.0743 DUR.İ

Sucuğlu Matbaası
İSTANBUL — 1957

kında
bir
sonra
unun
eyin-
şu a-
ınuz;
e Ce-

laşım
gü-
zu-
zsan,
Ce-
ster-
mın
beni
Ha-
gini,
beni
yor-

ilin-
ma-
viçin,
nim-
ladı-
ülen
ken,
sitir,
acak

bö-
en)
ikte
leri,
ge-
sız-
am,
dir-

**MERHUM
A. RAGIP AKYAVAŞ**

Ö N S Ö Z

Bu hatıraları, bundan yedi yıl kadar önce haftalık (Millet) dergisinde tefrika olarak yayınlamıştım. Bunları okuyanlardan hiç biri yanlış, uydurma, mübalâğalı bir nokta bulamamış olacak ki bu yolda bana bir itirazda bulunmadı. Öyle ise, yayılanı olduğu gibi bırakmak daha iyi olmaz mı idi? Olurdu belki. Ben de hemen hemen böyle düşünür gibiydim.

İttihat ve Terakki partisi, meşrutiyeti ilân ettirmek başarısını elde ettikten sonra Devlet İdaresini birdenbire ele almamış, daha doğrusu alamamıştır. Bu, siyasi bir kusur olsa da İttihat ve Terakkiyi Vatan haini saydıracak kadar ağır bir suç değildir. İttihat ve Terakki, iktidarı elde ettikten sonra, bazı yazarların son zamanlarda rivayet ettikleri zulümde bulunmamıştır. Daha 31 Mart hâdisesinde kurulan örfî divanı harp devam ettirse bu, ittihatçıların isteği ile olmamıştır. Hükûmete muhalif olanlar baskıya divanı harpçe uğratılmıştır. İktidar, divanı harpler üzerinde etki yapmamıştır, yapamazdı da.

İttihat ve Terakki muhaliflerini sürgüne göndermek yolunu da tutmamıştır. Öyle olsaydı, meselâ Sinop kal'asına sürülenler arasında Refik Halit Kara'yı İstanbul'a getirtip (Yeni Mecmua) da ona «Sakın Aldanma, İnanma, Kanma» gibi yazılar yazdırmazdı.

İttihatçılar, Hükûmet idaresinde bir hayli zaman acemilik gösterdiler; bundan tabii ne olabilir? İçlerinde «Ben Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım» diyen Buşoların bulunduğu bir Meb'uslar Meclisine İttihat ve Terakki ne kadar itimat edebilirdi? Bir yandan yıkıcı bir savaşla uğraşılırken öte yandan Memleketin iç işlerini yoluna koymak, millî bir iktisat kurmak, ilim ilerlemelerine çalışmak kolay mı idi?

Bu belâlı savaşta yenildikten sonra, ileride gelip hesap vermek şartile çok sevdikleri vatani terk ederek gidenlere ne denir? Memlekette kalanların bir günâ sorguya tâbi tutulmaksızın Malta'ya sürüldüklerini görmedik mi? Sığındıkları diyarlarda birer birer öldürülen İttihatçı adamlar, Memlekette kalsalardı, âdilce bir muhakemeden geçirilmeden evleri içinde öldürülmiyecekler mi idi?

Bu gün ittihatçıları canilikle ittihama kalkışan yazarlar, yeni Tür-

ckında
e bir
sonra
ğünün
leyin-
şu a-
sunuz;
ie Ce-

daşım
k gü-
n zu-
azsan,
il Ce-
ister-
şının
beni
Ha-
iğini,
beni
iyor-

rilin-
nma-
için,
nim-
ladı-
ülen
ken,
şitir,
acak

bö-
nen)
likte
leri,
ğge-
sız-
sam,
dir-

kiye Devletinin kurulması ile, yüz ellilik olarak Yurd dışı gönderilmeleri, Vatan yolunda hiç bir suç işlemedikleri için mi idi? Onların da içlerinde iyi adamlar vardı, denebilir. Nasıl ki Cumhuriyet Hükümeti, bir kaç yıl sonra onların Memlekete dönmelerine, döndükten sonra da çalışıp hayatlarını kazanmalarına müsaade etmek lütfunda bulunmuştur.

Şimdi kalkıp da Mahmut Şevket Paşanın katlinde ittihatçıların eli bulunduğunu iddia etmek, Bekirağa bölümünde Mustafa adında birinin başıra başıra «Ben Mahmut Şevket Paşanın öldürüleceğini Cemal Paşaya haber verdim» demesini doğru saymak hakka uygun mudur? Cemal Paşa böyle büyük bir cinayete meydan verseydi, çok sevdiği yaveri Yüzbaşı Amasyalı Hilmi'nin Beyoğlu'nda, Pire Mehmet sokağındaki 1 numaralı evde katilleri yakalamağa geldiği vakit merdiven yukarisından atılan silâhla öldürülmesini de istemiş olmaz mı idi?

İttihatçılar Vatan haini, kötü insanlar olsaydılar, Büyük Atatürk Selânik'te sonradan İttihat ve Terakki ile kaynaşan (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) kurucularından hocamız Nakî'yi, Mithat Şükrü Bledayı, Edip Servet Törü, İttihat ve Terakki İzmir mes'ul kâtibi Celâl Bayar'ı, Oh-rili Eyüp Sabri'yi nihayet beni Türkiye Büyük Millet Meclisine alıp arkadaş edinirler mi idi?

İşte bütün bu haksız hücumlar üzerindedir ki bu hatıralarımı kitap halinde bastırmak cesaretinde bulunuyorum. Kimseye kinim, garazım yok. Kimsenin fenalığını istemiyorum. Bu hücumları yapan arkadaşlarımla yine dost olarak yaşıyorum. Ama gerçekler, ihtiras duygularına yenilmemelidir. İhtirash adamlara acımdan başka elimden bir şey gelmez.

K. N. DURU

«İTTİHAT ve TERAKKİ» Hatıralarım

BİRİNCİ KISIM

İlk Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1888 ile 90 arasında İstanbul'da kurulmuş bulunduğunu, bu büyük cesareti gösterenlerin çoğunlukla Tıbbiyeliler olduğunu sanıyorum. Ondan önce de (Genç Osmanlılar) cemiyeti kurulmuş ise de esaslı bir faaliyet gösteremeden tarihe karışmış olsa gerektir.

(Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti) ni kuranlar içinde İshak Sükûti'nin adı daima saygı ile anılagelmıştır. Rodoslu Süleyman da kurucularındandır. Arkadaşımız Tevfik Nevzad'ın ağabeyi, ile Doktor Abdullah Cevdet'in, Ahmet Rıza'nın, tarihçi Murat beyin kurucular arasında bulunup bulunmadığını bilmiyorum.

Ahmet Bedevi Kuran «İNKILAP TARİHİMİZ ve CÖN TÜRKLER» isimli kitabının (Tan Matbaası, İstanbul, 1945 S. 30) aşağıdaki bilgiyi veriyor:

«İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sultanselim civarında, Çukurbostan'da verilen son kararlar Askerî Tıbbiye Mektebi talebelerinden İbrahim Temo (1), Harputlu Cevdet (2), Kafkasyalı Mehmet Reşit (3), Bakulu Hüseyinzade Ali (4), Diyarbakırlı İshak Sükûti (5), tarafından 1308 (1892) tarihinde kurulmuştur.

«1) İbrahim Temo Romanya Tabiiyetine girmiş ve âyan azası olmuştur. Yakında Romanya'da ölmüştür.

«2) Doktor Abdullah Cevdet bey menfi bulunduğu Trablus Garp'tan bir Maltız ile Tunus'a kaçmış, oradan da Avrupaya gitmiştir. 1887 anlaşmasında Viyana Sefareti doktorluğunu kabul eden Abdullah Cevdet bey bir müddet Sefir Mahmut Pabul eden Abdullah Cevdet bey bir müddet Sefir Mahmut Paşaya hakaret etmek suretiyle Viyanadan ve vazifesinden ayrılmıştır. Cenevre'de İttihat matbaa ve mecmuasını tesis etmiş ve

kakında
ide bir
in sonra
tuğunun
öyleyin-
r, şu a-
orsunuz;
cine Ce-

kadaşım
çok gü-
ılan zu-
yazsan,
ilâl Ce-
i, ister-
daşımın
ara beni
den Ha-
ıldığını,
ar beni
diriyor-

derilini-
ılunma-
um için,
benim-
başladı-
sürülen
şurken,
i iştir,
açacak

nin bö-
eğmen)
Birlikte
beyleri,
Tuğge-
ransız-
a Şam,
3, Edir-

sonra Kahire'ye nakleylemiştir. Çok kıymetli eserleri bulunan bir ilim adamıdır. Vefatı İstanbuldadır.

«3) Doktor Mehmet Reşit bey Meşrutiyetin ilânından sonra memur bulunduğu Trablus Garp'tan İstanbula gelmiştir. «İttihat ve Terakki Cemiyeti» nde iyi bir mevki elde eden doktor muhtelif valiliklerde bulunmuştur. Birinci Büyük Harp mütarekesinden sonra tevkif edilmek istendiği için Beşiktaş'ta intihar etmiştir.

«4) Vefat etmiştir.

«5) Avrupaya kaçtıktan sonra Cenevre'de Osmanlı Gazetesini çıkarmıştır. 1897 anlaşmasından sonra Roma Sefaretinde memuriyet kabul etmiştir. San Remo'da vefat etmiştir.»

Ben daha Manastır Askerî İdadisinde iken Namık Kemal'in eserlerini okumağa, hattâ elime geçirdiğim yazma Celâleddini Harezmsâh'ı gizlice kopya etmeğe başlamıştım. Namık Kemal, bende o kadar kudretli bir heyecan uyandırmıştı ki onu her okuyuşumda kendimi hürriyet şahikalarında kanat çırpan bir kartal sanıyordum. Vatanı, Vatan sevgisini, Vatan fedâiliğini, hürriyet aşkını hep ondan öğrendim. Bu okulda Giritli Arif Hikmet adında uzun boylu bir arkadaşımız vardı. Namık Kemal üslûbiyle yazardı. Biz ona saygı gösterirdik; fakat sonraları bu arkadaşın Sarayla ilgisi olduğunu öğrendik; kendisinden nefret ettik; o da bir gün İstanbul'a çağırıldı, galiba yaverler arasına katıldı.

Harbiyeye geldiğimiz vakit (1895) ne siyasetten, ne de siyasî cemiyetlerden haberim vardı. Yalnız ikide bir arkadaşlardan bir ikisinin birdenbire ortadan kaybolduğu görülüyor, ne olduklarını sorduğumuzda ibhamlı cevaplar alınıyordu. Ancak bunların istibdat aleyhinde bulundukları için önce mektepte hapsedildiklerini, sonra Taşkısla divanharbine kaldırıldıklarını, daha sonra da Trablusgarp, Yemen gibi uzak diyarlara sürüldüklerini öğreniyorduk. Mektepte âdeta bir terör hükümsürüyordu. Kimsenin kimseye emniyeti yoktu. Hattâ bizden sonraki sınıfta Resmolu Cevat (Türk Dil Kurumundaki Ahmet Cevat Emre) nin amcası tarafından yapılan ihbar üzerine yakalandığını öğrenince, kardeşimize değil, babamıza bile emniyetimiz kalmamıştır. Bu terör, bizi Abdülhamid idaresinden daha çok soğutuyor, kalplerimizde isyan duyguları uyandırıyor. Hele onun sınıf arkadaşlarından şair Çatalcalı Memduh

-ki çocukluktan arkadaşımı bir gün bana Cevat hakkında şöyle demişti: «Resmolu Cevat, Taşkısla hapishanesinde bir gün hizmetçiden bir Kur'anı Kerim istemiş. Bir kaç gün sonra Divanı Harp huzuruna çağırıldığı zaman, mushafı koltuğunun altına alarak gitmiş. Reis ona nelerle itham edildiğini söyleyince Cevat, Kur'anı Kerimi açarak, «Bu ayet böyle diyor, şu ayet şöyle diyor, siz bunların tamamıyla aksini yapıyorsunuz; ben size karşı nasıl isyan etmem » demiş. Bunun üzerine Cevat'ı mahkûm etmişler, Garp Trablusuna sürmüşler.

Son sınıfta idik. Halil Hırkaşerif adında bir arkadaşım vardı. Birbirimizi çok severdik. Bir gün bana: «Kâzım, çok güzel yazıyorsun. Üslûbun gayet canlı. Şu mektepte yapılan zulümleri görüyorsun. Ne olur, bunları bir kitap halinde yazsan, onu ben Paris'te bastırırım.» dedi. Bana Paris'te bir İhtilâl Cemiyeti bulunduğunu, kendisinin bu Cemiyete girdiğini, istersem beni de oraya sokacağını söyledi. Ben evde arkadaşımın istediği kitapçığı yazmağa başladım. O da birkaç gün sonra beni Cemiyete götüreceğini haber verdi. Fakat o gün gelmeden Halil ortadan sırroidi. Yakalandığını, Taşkıslaya hapsedildiğini, sonra da Trablusgarp'a sürüldüğünü öğrendim. Bunlar beni korkutacağına Vatan sevgimi, isyan ruhumu kuvvetlendiriyordu. Kitabımı yazmış, bitirmiştim. Onu evde sakladım.

× Zabit olup da (Ocak 1897) Tiran Redif taburuna gönderilince orada inkılâp fikirlerine uymuş kimseler bulunup bulunmadığını öğrenemedim. Taburda tek bir genç zabit olduğum için, Toptani ailesi beyleri, kasabanın ileri gelenleri, tüccarlar benimle yakından ilgilendiler; beni ziyafetlere davet etmeğe başladılar. Beyler arasında, hür fikirlerinden dolayı Konya'ya sürülen Murat beyin kardeşi Refik bey de vardı. Onlarla konuşurken, Abdülhamid idaresi aleyhinde haylıca sözler söylediğini işitir, ben de bu yolda lâfa karışardım; fakat kimseye içimi açacak kadar emniyet edememiştim.

.1898 de ilâve taburları teşkil olundu; bunlardan birinin bölük kumandanlığına İskodra'dan evvel mülâzim (Üsteğmen) Küşad bey adında biri geldi. Onunla arkadaş olduk. Birlikte bir ev tuttuk, beraber yaşamağa başladık. Kasabanın beyleri, ileri gelenleri onu da davet eder oldular. Küşad (Emekli Tuğgeneral, Aralık 1956 da Tanrının rahmetine kavuştu.) Fransızca'yı iyi bilirdi; Zaten Harp Okulundan çıktıktan sonra Şam, Edirne Askeri İdadilerinde Fransızca muallimliği etmiş, Edir-

ne hapisanesinde rahmetli Talât (Paşa) ile tanışmış, sonra siyasi fikirlerinden dolayı İskodra'ya sürülmüştü.

İskodra Vali ve Kumandanı Müşür Kâzım Paşa idi. İsmail İsmet adında Giritli genç bir Mektupçusu vardı. Orada İttihat ve Terakki Cemiyetinin 8 Şubesini açanların başında idi. Sonradan Müşür Paşa ile Tiran'a geldiği vakit tanıştıktı. Kûşat bey beni aydınlatmaktan geri kalmadı. Nihayet bir gün İskodra'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti sekizinci şubesine beni kaydettirdi. Cemiyet numaram 8/31 idi, yani sekizinci Şube'nin otuz birinci üyesiydim. Beyler içinde seçtiklerimizi de Cemiyete alarak, (Tiran) da da dokuzuncu şubeyi kurduk, Refik bey Top-tani, Draç'daki Avusturya postahanesi vasıtasıyla ve Petriti (Şahin) müstearıyla Türkçe, Arnavutça (evrakı muzır)ra) getirtiliyormuş. Bunları bize de verirdi. Abdullah Cevdet'in kitaplarından birkaçını bu suretle okumağa muvaffak olduk.

(Tiran) daki hayatım, daha çok gündüzleri Rüştîye mektebinde hocalıkla, akşamları da beylerin evlerinde konuşmakla geçiyordu. Belki Paris dahi bu kadar hür bir memleket değildi! İstedığımız gibi yaşıyor, istediğimiz gibi konuşuyorduk. Tabur âmirim beni seviyordu. Zabit arkadaşlarımızla kardeş gibi geçiniyorduk. Kasaba halkının âdeta gözdesiydim. Gençlikte umulan mes'ut hayat ancak bu kadar olabilirdi.

Burada kendi hâl tercümemi yazmak maksadını gütmüyorum; İttihat ve Terakkinin, benim anladığıma göre, ne olduğunu, ne yapmak istediğimi yazmak istiyorum. O vakit Ahmet Rıza, Doktor Nazım, Doktor Bahaettin Şakir, Sami Paşazade Sezai beylerin Paris'teki Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezinde çalıştıklarını öğrenmiştim. Cemiyetin Merkezi Paris'te Place Monge 4 de idi. Fransızca (Meşveret) i çıkarıyorlardı. Biz, bu gazeteyi derin bir ilgi ile okuyorduk.

Cemiyetin adını niçin (Osmanlı İttihat ve Terakki) koy-muşlardı? İyice düşününce anlaşıyordu ki İttihat kelimesi-le, (bilâtefriki cins ve mezhep) bütün Osmanlıların siyasi bir birlik, bir millet, (Terakki) ile de hürriyete, halâsa doğru ilerleme kastolunuyordu.

Osmanlı İmparatorluğundan bir karış toprak bile feda et-miyerek, yalnız hürriyeti temin, bunun için de (1877 - 1293) kanunu esasını yeniden ilân ettirmek kâfi görünüyordu. Bir kere Kanunu Esasi ilân edildi, Millet hürriyetine kavuştu. Mec-

lisi Mebusan açıldı mı, Cemiyetin vazifesi bitmiş olacaktı. Bun-dan sonrasını düşünen yoktu; düşünmek de lüzum gelmiyordu; çünkü her terakkinin, her saadetin, her kuvvetin başında hürriyet geliyordu. Biz onun aşkını Namık Kemâl'den öğrenmiş-tik.

Avrupa'ya kaçanların hepsi İttihat ve Terakki'ye mensup değildi; fakat Abdülhamid idaresi bu cemiyetin Paris gibi ya-bancı, uzak bir memlekette bile faaliyette bulunmasını iste-miyordu. Cemiyet Merkezindeki adamları birer birer avlamak yolu ile Cemiyeti ortadan kaldırmak yolunu güdüyordu. Gerçek, Paris'e gidenler arasında Cemiyeti bozguna uğratmak istiyenler yok değildi. Saray tüfekçilerinden Celâlettin Paşa bu işi başarmak üzere Paris'e gönderilmişti. Onun aldattığı bir takım iradesiz kimselerin Cemiyetten çekildiklerini, vaitlere aldanarak İstanbul'a döndüklerini işitiyorduk. Meselâ (Ebûlfa-ruk) mahlasını alan Tarihçi Murat bey aldatılanlar arasında idi. İstanbul'a gelmiş, (Mizan) ı bile yeniden çıkarmağa başla-mıştı.

Bununla beraber Paris Merkezindeki İttihat ve Terakki er-kânı yerlerinden kıpırdamıyor, bin bir parlak vaide inanmıyor, memlekete dönmüyordu. İdeal büyüktü; ona varmak için ölünceye kadar çalışmak gerekiyordu. Biz içerdeki, bu arka-daşlarımızın hiç de hafiflemeyen hürriyet ateşlerini beğeniyor, onları birer büyük kardeş gibi seviyorduk.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, böyle dışarıda çalış-makla mukaddes maksadına erişecek miydi? Gerçek, memleket içinde, bir çok gençler vardı; birbirlerinden habersiz olarak, hürriyet uğrunda çalışıyorlardı; fakat böyle korku, tereddüt içinde ne yapılabildi? Kime itimat edilip de iç açılacak, mem-leket içinde Cemiyete bir kudret yaratmak için nasıl çalışıla-caktı? Arnavutluğun bu çevresi çok hürdü; fakat burada dahi açıktan açığa değilse bile, el altından çalışarak, bir kuvvet vü-cude getirmek kolay değildi; hattâ mümkün bile görünmüyordu Bununla beraber, ne olursa olsun, çalışmak lüzumdu. Biz ya-şarken bu ideal gerçekleştiremeyecek olsa bile, böyle çalıştıkça geleceğe ümit ile bakabilirdik. Bizim yapamadıklarımızı çocuk-larımız yapabilirlerdi. Allah'tan ümit kezilmezdi. Hak, haki-kat yolunda çalışanların er geç başarıya ermeleri umulurdu. İş-te biz «bu ümid ile teşyî hayat» ediyorduk.

Aradan yıllar geçiyor, ümitlerimizi kuvvetlendirecek eser-

ler görülmüyordu. İdare, baskısını artırdıkça artırıyor, memleketi daha keyfi bir biçimle idare ediyordu. Makedonya'da Bulgar, Rum, Sırp çeteleri çok kötülükler yapıyor, hele Bulgarlar vahşet denecek kadar zalimce hareket ediyorlardı. Nihayet, Bulgar çetecileri tarafından Selânik'te Osmanlı Bankası'na bomba atıldı, limandaki Fransız Mesajeri Maritim Kumpanyasının bir vapuru yakıldı. O sırada ben yine (Tiran) da idim. (1902) Şubatında Makedonya'daki Bulgar çeteleriyle çarpışmak üzere silâh altına alınan taburumuz, Şubatın sekizinde Tiran'dan ayrılarak yola çıktı.

On üç yaşlarında iken Selânik Askerî Rüştiyesini bitirmiş, Manastır Askerî İdadisine gitmek üzere bulunmuştum. Rahmetli babamın Askerî Hastahane Eczacıbaşılığına tayin edilmiş olması dolayısıyla Edirne'den Selâniğe gelmiştik. O vakit Selâniği bilemezdim. Gündüzleri mektepte bulunuyor, tatil günlerinde babamın yanında, eczacı arkadaşlarına yardım ediyordum. Askerlerle birlikte bulunmak hoşuma gidiyordu. Sivillerle, sivil çocuklarıyla pek arkadaşlığım yoktu.

1903 yılı sonlarında üçüncü ordu müşirliği yaveri olarak Selânik'te alakonuldum. Şimdi evvel mülâzim (üsteğmen) idim. Yalılarda, Müşirin evine yakın, Derviş mahallesinde bir evde oturuyordum. Askerlik dolayısıyla sivillerle pek tanışıklığım olmadığını söylemiştim. Yalnız Mülkî İdadisiyle Sanayi mektebinde birer öğretmenlik bulmuş, oralardaki öğretmen arkadaşlarımla tanışmağa başlamıştım.

Arnavutluk'un (Berat) kasabasında iken öğrenmeğe başlamış, hayli de ilerletmiş olduğum Fransızca sayesinde, o zamanın en büyük Fransız romancılarını okuyordum. Zola'nın yirmi büyük roman tutan (Rougon Maquart) serisini, üç kitap tutan (Les Trois Villes) ini, dördüncü cildini bitiremediği (Les Quatre Evangiles) ini, Zola ile muasır olan hemen bütün romancıların eserlerini okudum. (Les Annales) adındaki Fransızca haftalık Edebiyat dergisine abone olmuş, oraya verdiğim adres üzerine birçok Fransız kadınıyla, erkeğiyle kartpostal gönderişmeğe, bazılarıyla mektuplaşmağa başlamıştım.

Yaverliğim dolayısıyla, şüpheyi çekmeden istediğim yere gidiyor, Fransız, Avustunya postahanelerine girip çıkabiliyordum. Bununla beraber çevremde kendisiyle vatan, hürriyet bahislerine girişilecek kimse göremiyordum. Yalnız Merkez

Kumandanlığında bulunan İsmail Canbolet ile her şeyden konuşabiliyordum.

O vakit diyorlardı ki Selânik Osmanlı İmparatorluğunun, İstanbul ile İzmirden sonra en büyük şehridir. Nüfusunun 170 bin olduğu söylenirdi. Bu rakamı vesikalandırmanın benim için imkânı da yoktu. Asıl Şehir, denizden tepeye doğru yükseliyordu. (Beşçınar) dan, beyaz kuleye kadar şehir kıyısı uzanıyordu; fakat Olimpos meydanından berisi limandı; Gümrükler, Doklar, büyük ticaret yerleri vardı. Limandan (Beyazkule) ye kadar uzanan rıhtım üzerinde elektrikli tranvay işliyor, tâ (Küçükkaraburun) yakınlarına kadar varıyordu.

(Beyazkule) bahçesinden sonra deniz kıyısını takibeden cadde, kışla meydanına kadar evsizdi; yalnız yalılara doğru giderken sol yanda dört beş katlı sekiz dairelik Sanayi Mektebi akareti denilen büyük bir blok apartıman vardı. Asıl yalılar kışla meydanından başlıyor, ta Küçükkaraburuna yakın Alâti-ni un fabrikasına kadar sıralanıyordu. Burada evler bahçeli köşkler idi. Yalılar dört beş yüz metre kadar içeriye doğru devam ediyordu.

Bu kadar büyük bir şehir halkının 170 binden fazla olması lâzımdı. Bu halkın büyük bir kısmı Müsevi idi. Şehrin içine yerleşmiş olan Türkler ikinci derecede geliyordu. Hayli Rum vardı; kırk beş ev kadar Ermeni de bulunuyordu; Bulgarlar Ermenilerden çoktu.

Görülüyor ki Selânik kozmopolit bir şehirdi. En çok konuşulan dil Judeo-Espanyol denilen Müsevice idi; fakat Müseviler, Alyans İzraelit mekteplerinde Fransızca öğrendikleri için, aydın olanları Fransızca konuşuyorlardı. Museviler (Journal de Salonique) adında Fransızca bir gazete de çıkarıyorlardı. Sonra da Progrés adında bir Fransızca gazete de çıkmağa başladı.

Rumların, Bulgarların gimnazları vardı. Bunlardan başka bir kaç firer ve sör mektebi bulunuyordu. Türklerin bunlara devam etmeleri kolay değildi. Kapancılar (Yadigârı Terakki), İpekçiler (Feyziye) adlarında idadî derecesinde iki mektep idare ediyorlardı. Bundan başka (Leyli ve Nehari ticaret idadisi) adıyla özel bir okul daha vardı.

Türklerin özel okulları yok gibi idi. Çocuklar Askerî Rüşdisine giderlerdi. Askerî Rüşdisinin arkasında bir de kız Rüşdisi vardı. Ben Askerî Rüşdisi talebesi iken bize farisi, mantuk dersi veren rahmetli İsmail Mahir efendi Öğretmen okulu (Da-

rülmualimin) müdürü idi de. Bir de Saatlicami yakınında asıl Türklerin Rüşdiye derecesinde özel bir okulları bulunduğunu işitmiştim.

1905 sonlarında Selânik'de (Mission Laique Française)in Yalılarda kışla meydanına yakın lisesine Türkçe öğretmeni oldum. Bu yüzden Fransızca konuşmağı da epeyce ilerlettim. Bu Mission yalılarda, rahmetli Mithat Şükrü Bleda'nın harem dairesinde bir de kızlar için (Ecole Secondaire de Jeunes Filles) açmıştı.

Böyle bir şehirde hem müşir yaverliği, hem de okullarda öğretmenlik etmek bende pedagojiyi öğrenme merakı uyandırdı. Bunun için psikolojisi öğrenmek lâzımdı; bu kitabı okuyor, ama anlamıyordum. Fransız öğretmenler bana, psikolojiyi anlamak için, bizim askerî okullarda görmediğimiz anatomi ile fiziyoolojiyi öğrenmek lâzım geldiğini söylediler. Müşirin doktoru rahmetli binbaşı Emin beyle birlikte, bu bilgileri de edinmeğe çalıştım. Ondan sonradır ki psikolojiyi, pedagojiyi, anlamağa başladım.

Bunlar, hâl tercümeme âit bahislerdir; o hâlde niçin yazıyorum? Şunu anlatmak için ki inatçı, devamlı bir çalışmanın elinden hiç bir şey kurtulamaz. Biz, çoğunlukla otodidakt (kendini yetiştiren) iz. Okullarda öğrenilen şeyler, birer anahtardan başka birşey değildir; bu anahtarla istenilen bilgilerin kapıları açılabilir. O kapılardan ileriye gitmek, tutulan yolda devamlı olarak yürümeğe bağlıdır.

Selânik'te yaşayan bu kozmopolit yüz yetmiş bin ikiş, ancak cemaat cemaat birbirlerine bağlı idi. Türklerde cemaat teşkilâtı olmadığı için, bağlılıkları hısım akrabalıktan ileriye gitmiyordu. Mektep arkadaşlığının, meslek yoldaşlığının sağlayabileceği bağlılık ise, tesadüfün lûtfuna kalmış bir şeydi.

Bütün halkı belli bir ideal çevresinde toplamanın imkânı var mıydı? Askerlik dolayısıyla halk ile temasım çok olmadığı için, böyle bir imkânın olup olmadığını tabiatıyla bilmiyordum.

Aradan çok geçmedi; 1906 da Arnavutluk'ta zufûr eden Çerçiş çetesi ile dolaylarındaki Arnavutlar hakkında bilgi edinmek üzere, oralara gitmeğe beni memur ettiler. Manastır'a Trenle gittim; orada yanıma topçu alayından beş süvari, bana da bir at verildi. Böylece Görice, Kolonya, Leskovik üzerinden Yanya'ya, (Delvina) üzerinden geçerek (Ayasaranda) ya, oradan vapurla (Dıraç) a, araba ile (Tiran) a gittim. Eski Cemiyet arkadaşlarımdan Refik bey Toptaniden Ahmet Rıza'nın Paris'teki

adresini aldım. Elbasan, Manastır üzerinden (Selânik) e çıktım.

İşte bu benim asker arkadaşlarımdan, sivillerden tanıdığım bir kaçına Fransız postahanesiyle getirttiğim (evrakı muzır-ra) yı dağıtmamı, böylelikle hürriyet maksadına hizmet edebil-memi sağladı.

Ta Harbiyenin ilk sınıfından beri, babalarımızın Üsküp'te bulunmaları yüzünden, tanıdığım, küçük kardeşim gibi sevdiğim İsmail Canbolet'le yalılarda, Baron Hirş Hastahanesi yakınındaki evinde, toplanmak isteği uyandı. 1906 Tammuzu içinde bir Cuma günü on arkadaş bu evde toplandık. Bunlardan ikisi hocam, dördü asker, üçü de tanıdığım sivil arkadaşım. Bu on kişi şunlardı: Askerî Rüştıyesi Müdürü Bursalı Mehmet Tahir bey, aynı Rüştıyenin Fransızca öğretmeni Naki bey, Selânik Manastır-İşkodra vilâyetleri P. T. müdürlüğü başkâtibi Talât bey, Rahmi bey, Mithat, Şükrü, Kâzım Nami, Hakki Ba-ha, Ömer Naci, İsmail Canbolet, Edip Servet.

İsmail'in evindeki toplantı, babasının, kardeşlerinin, toplantılarımıza gelmeleri ihtimali üzerine bırakıldı; Mithat Şükrü Bleda'nın yalılarda, Defterdar semtindeki selâmlığında toplanmağa başladık. Hemen gınaşırı devam eden bu toplantılarda konuşa konuşa, (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) ni kurmağı başardık (Eylül 1906). Artık on kişinin her gece aynı evde toplanması dikkati çekebileceğinden, içimizden bugün Allahın rahmetine kavuşmuş olan Talâtı, İsmail Canbolet'i, Rahmi'yi, (Heyeti Âliye) dyie seçtik ki sonradan bu heyet (Merkezi U-mumî) adını aldı.

Bizi bu toplantılara, bu çalışmalara götüren âmil bir değil, bir çoktu. Şüphesiz hepimiz hürriyet ateşiyle kavruluyorduk; bir kaçımız eski Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine girdiğimiz vakit hürriyet için çalışacağımıza ant içmiştik; fakat ne kadar çalışsak çevremize arkadaş toplamak kolay değildi. Ortada hürriyetle beraber daha kuvvetli şeylere de ihtiyaç vardı.

Mürtseg mülâkatını takip eden Reval mülâkatı üzerine Rumelide 6 büyük devletin zabitlerinden bir Jandarma Heyeti kuruldu. Rus zabitleri Selânik'te, İngilizler Drama'da, Fransızlar Serez'de, Avusturyalılar Üsküp'te, İtalyanlar Manastır'da yerleştiler. Dikkat edilecek bir nokta varsa, o da bütün bu subayların birer derece yüksek rütbede olmasıydı. Selânik'te bir Jandarma Zabıt Okulu açıldı. Bunun kumandanı Rudolphi adında

bir İtalyan binbaşı idi. Amanlar, yalnız Von Alten adında bir binbaşı göndermişlerdi. Hepsinin başında (Degorgis) adında bir İtalyan generali bulunuyordu. Rus zabıtlarının başında da bir Tuğgeneral vardı. On arkadaşımızdan Edip Servet Tör General Degorgis'in yanında irtibat subayı idi.

(Vilâyatı Selâse) müfettişi Hüseyin Hilmi Paşanın da yanında biri Avusturyalı, biri Rus iki müşavir bulunuyordu.

İşte bu, bizi çileden çıkardı. Fransız zabıtlarından Lamouche (Lamuş) adındaki kaymakam (yarbay), daha Fransa'da iken Türkçeyi gûya öğrenmişti; fakat konuşmıyordu. Koyu bir katolik olduğu için islâm düşmanı idi de. Sonradan yazdığı (Histoire de la Turquie) adındaki tarih kitabı okunacak olursa, bize karşı ne türlü duygular beslediği kolayca anlaşılır.

Ruslar da Bulgarları açıktan açığa koruduklarını saklamıyorlardı. İngilizler, Fransızlarla İtalyanların tarafsız çalıştıklarında şüphe yoktu; fakat ne de olsa, iç işlerimize karışmaları bizi son derece üzmüştü. İşte bu hâl, (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) nin kurulmasında en önde gelen âmil olmuştu; genç Türk subaylarının kalplerini kazanmamıza vesile verecekti. Nitekim öyle oldu. İtimat edip de kendilerini cemiyete almak istediğimiz arkadaşlar, büyük bir nefis feragati, hürriyet aşkıyla bu cemiyete girmeye can attılar.

Önceleri, Mason locası, toplantılarımızı gizlemeğe vesile oluyordu; fakat bu toplantılarda daha çok idareyi tenkid ediyor, şayet bizi dinleyenler olursa, onları bu tenkitlere iştirak ettiriyorduk. Bu suretle Türk olmayan masonlar arasında da kendimize sempati sağlayarak, icabında onlardan yararlanıp yararlanmıyacağımızı anlamaya çalışıyorduk.

Akşam üstleri (Yonyo) gazinosunda toplanıyorduk. Burada Talât sofraya reislik ediyor, gazinodakilerin işiteceği kadar kuvvetle konuşuyordu. Korkaklar bizden uzaklaşıyor, fakat kendilerinde medenî cesaret bulanlar konuşmalarımıza kulak misafiri oluyorlardı.

Cemiyet kurulduktan sonra da bu toplantılar bırakılmış değildi; hepimiz bir iki bardak biramızı, bir iki kadeh rakımızı burada geniş bir söz hürriyeti arasında içmeği âdet edinmiştik. Akşamın alaturka saat biri olunca oradan kalkıp yemeğe gidiyor, yemekten sonra da, gece yarısına kadar, Cemiyet işleri yapıyorlardık.

(Hey'eti Aliye) de bulunan üç arkadaş yine Mithat'ın evin-

de her gece toplanıyor, çalışıyorlardı. Biz ise, seçtiğimiz arkadaşları, üçer kişilik heyetler önünde ant içirerek, Cemiyete almağa bakıyorduk. Bu, kolay olmuyordu. Bir arkadaş seçmek, onu Cemiyete almak, büyük bir mes'uliyeti omuzlamak demekti. Arkadaşımız olduğu, her haliyle bizce bilindiği hâlde, onun üzerinde yine birçok incelemeler yapıyor, dertleşme yoluyla kalplerini idealimize çevirmeğe çalışıyorduk.

Birinin Cemiyete alınması kararlaştınca, ant gecesile saati kararlaştırılıyor, bunun üzerine üç ant içirici birimizin evinde toplanıyordu. Ant içecek arkadaş, kendi kılavuzunu uygun bir yerde bekliyor, kılavuzu dışarıdan işaretlerle onu çağırıyor, alıp ant evine götürüyordu. Eve yaklaşıncı alınacağı gözleri bağlanıyor, sokakta zikzak bir şekilde yürütülüyordu. Böylelikle, gündüzün ant içtiği yeri arayıp bulamamasını sağlamış oluyorduk. Evin kapısında nöbet bekleyen bir arkadaş, kılavuzun (Hilâl) (1) sözünü işitince kapıyı açıyor, arkadaşını içeriye alıyordu. İçeriye girince, bir odaya sokuluyor, getiren arkadaş ona, gözlerini açarak, cemiyete girmekte ısrar edip etmediğini soruyordu; (evet) cevabını alınca onu, yine gözlerini bağlayarak, ant odasına sokuyor, bir masa önündeki iskemleye oturtup arkasında duruyordu.

Karşılarında birer iskemleye oturmuş ant içirici üç kişiden yeni gelenin tanımayan biri ona «arkadaş» diye hitap ederek yazılı nutku okuyordu. Nutuk bittikten sonra, yine kendisine Cemiyete girmekte ısrar edip etmediği soruluyordu. «Girmek istiyorum» cevabı alınca, ayağa kaldırılıyor, sağ eli masanın üzerindeki Kur'anıkerime, sol eli bir tabanca üzerine konuyor, okunan yemin ona kelime kelime tekrar ettiriliyordu. Yemin bittikten sonra loşlandırılan oda içinde, gözleri açtırılıyordu.

Yemin eden arkadaş, karşısında, omuzlarından ayaklarına kadar kırmızı bir bezle örtülü, yalnız göz yerleri açık siyah maskeli üç arkadaşın karşısında heybete uğruyordu. Ona artık,

(1) Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulurken arkadaşların tanışabilmesini sağlayacak dört harfli (Mu'in) Kelime-i Mukaddesi ile (Hilâl) kelime-i müruru kabul edilmişti. (Hilâl) ile tanıştıktan sonra biri Kelime-i Mukaddesinin birinci, öteki ikinci, sonra üçüncü, dördüncü harfini söylemek suretile Cemiyete bağlı olduklarını anlarılardı. Rahmetli Hakkı Baha Pars meşrutiyetin ilânını müteakip Bursa'da (Mu'in-i Hilâl) adile bir gazete çıkarmağa başlamıştı.

Cemiyete girdiği, kardeşlerinden her türlü yardımı göreceği, umulmayan bir ihanette bulunursa, bizzarure öldürüleceği, cemiyet numarasının, yapması istenen emirlerin kılavuzu vasıtasıyla bildirileceği söyleniyor, gözleri kapatılarak dışarıya çıkartılıyordu. Geldiği şekilde sokağa götürülüyor, dolaştırıldıktan sonra, ilk durduğu yerde gözü açılarak bırakılıyordu.

Cemiyete bu türlü alınan arkadaşlar arasından, hain, murtat, geveze denebilecek hiç bir kişi çıkmadı. Tesadüf eseri olarak birbirini tanıyan pek azdı; fakat kendi gibi hamiyetli arkadaşlarının Cemiyete girmiş olacağını tahmin etmekten de geri kalmıyordu.

İşte sonra Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alan (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) böyle doğmuş, adı değiştikten sonra da, Meşrutiyetin ilk aylarına kadar bu türlü çalışmıştır. Onun içindir ki, bugün dahi o arkadaşlardan sağ kalanlar arasında, temiz bir sevgi, kuvvetli bir samimiyet hüküm sürmektedir.

İttihatçılık imanı, kökü hiç kopmayacak surette içimizde yerleşmişti. Birbirimize, hele (Heyeti Âliye) diye seçtiğimiz üç arkadaşın son derecede inanımız vardı. Onlardan bir hata çıkmıyacağına şüphemiz yoktu. Ne yaparlarsa, hep başarıya doğru götüreceklerini biliyorduk. Bu inancımızda hiç yanılmadık. Meşrutiyetten sonra dahi içimizden iktidar mevkiine gelmiş olan arkadaşlarımızın Vatan ve Millet hizmetinde fedakârca çalıştıklarını gördük. Kusurları, hattâ suçları olduysa, sebebini tarihî olayları sıralarken görebiliriz.

1906 Eylülünde kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, durup dinlenmeden en seçme arkadaşları Cemiyete almak için çalışıyordu; öteki işleri Heyeti Âliye'ye bırakmış gibiydi. O devrin yarattığı psikolojiden istifade etmek lâzımdı.

Eski Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Paris'teki üyelerinden Doktor Nazım, başında sarık, sırtında cübbe, çenesinde sakal Atina yoluyla, (Hoca Mehmet Efendi) uydurma adı ile Selânik'e geldikten, Hürriyet Cemiyeti üyelerinden Nafiz Kurfallı (Sümerbank İdare Meclisi üyesi iken bir kaç yıl önce vefat etmiştir) nın Yenikapı'daki evinde yerleştikten sonra, Cemiyetimizin (İttihat ve Terakki) adını almasını teklif etti, arkadaşlar arasında teker teker yapılan plebisit bu teklifi kabul tarafı oldu. (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) nin adı, nasıl ol-

duğu bilinmiyen bir yanlışlıkla, (Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti) biçiminde girdi.

Niçin? Teklifte, İttihat ve Terakki Cemiyetinin oldukça eski bir mazisi olduğu, halbuki (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) nin pek yeni olması yüzünden adının kolayca yayılamıyacağı, şu hâlde Selânik'teki (Heyeti Âliye) Merkezi umumi sayılarak, Paris'teki üyelerin de onu bu suretle tanıyacağı vardı. Teklifin bu şekilde olması kabulünü sağladı.

Rumeli Vilâyetinden seçilip getirtilen arkadaşlar Cemiyete sokulduktan sonra birer şube açmak üzere geldikleri yerlere gönderiliyordu. Meselâ Manastırdan Erkânı Harbiye Binbaşı Enver, Üsküp'ten Necip Draga getirtilerek ant içirildikten sonra, bir şube açmaları sağlanmıştı.

Arkadaşlardan Hakkı Baha, eski Malatya Milletvekili Vasıf Çınay, ben bir (Tahrir Heyeti) kurduk. Vazifemiz geçirmekte olduğumuz inkılâp devrinin tarihini yazmağa çalışmaktı. Eski zamanlar, Ortaçağ, yeni zamanlar diye üçe ayrılan tarihin inkılâbımıza başlangıç olan olaylarından işe başladık. Bana zamanımız düştü; ben de bunu yazmağa başladım. Bu yazdıklarımı, Meşrutiyetin ilânından biraz sonra (Terbiye Vatanı'nda ilk Adım) diye küçük bir broşür halinde bastırdım.

Bundan başka bir de, Cemiyetin kurulma ve çalışma yollarını gösteren bir piyes yazmağa başlamış, meşrutiyetin ilânından biraz evvel iki perdesini bitirmiştim. Meşrutiyet ilân edilince, çarçabuk üçüncü perdeyi yazdım, (Nasıl Oldu)? adıyla kitap halinde bastırdım. Bunu Selânik'teki genç arkadaşlarla Beyazkule bahçesiün tiyatrosunda oynattık. Kadın rolünü bir Ermeni kız oynadıydı. İstanbul'da da bu piyesi birçok arkadaş yüzlerce defa oynamışlar.

İşte böyle çalışırken, en ileri gelenlerimizden hocam Bursalı Tahir bey İzmir'e gönderildi. O, orada cemiyetimizin bir şubesini kuracak, arkadaşlar edinmeye çalışacaktı. Doktor Nazım Selânik'e geldikten, üzerine düşen vazifeleri yaptıktan sonra, Tahir beyle birlikte çalışmak üzere İzmir'e gitmeğe kalkıştı. Tütüncü Yakup efendi adına bir mürur tezkeresi çıkartmağı bana havale ettiler. Yaver olduğum ve Valinin, adını unuttuğum jandarma yüzbaşı yaverini tanıdığım için, bu işi Vilâyet'te kolaylıkla, hiçbir şüphe uyandırmaksızın yapabildim. Doktor Nazım bu mürur tezkeresiyle İzmir'e gitti.

Paris'ten postrestant olarak (Nami) adresine gönderilen (evrakı muzırır) nın gelmesi devam ediyordu. İlk bunları Fransız postahanesinden kendim alırdım. Müşirlik makamına bağlı (Nuri) adında -ki 1920 Mayısının sonunda Ankaraya geldiğim zaman onu polislikte buldum. Maarif Vekâleti mübayaa memurluğuna aldım. Rahmetli Denizlili idi; pek temiz, namuslu bir adamdı. Ankaralıları iyi tanırlar. Kanun neferi (Askeri İnzibat memuru) bir kaç defa paketleri postadan alıp bana getirmişti. Bunları arkadaşlara dağıtmakta devam ediyordum.

Askeri dairenin karşısındaki (Beyazkule) de zabıtlara mahsus bir hapishane vardı. (Vodina) dolaylarında çete takibinde bulunan, hatırlımda kaldıysa, (İhsan) adında bir genç teğmen Bulagr köylülerine işkence etmekle itham edilerek (Beyazkule) ye hapsedilmişti.

Hapishane muhafızı yüzbaşı Hüseyin Rıza arkadaşşıma birkaç (evrakı muzırır) vermiştim; o da bu genç subaya okumak üzere bırakmış. İhsan yakalandı; muzır gazeteleri Rızadan aldığı söyledi; bereket versin Rıza inkâr etti; merkez kumandanlığınca da iyi tanıldığı, sevildiği için, onu serbest bıraktılar. İhsan'ı bir kere de bu iş için Divanı Harbe verdiler; sonra da Tophane'ye göndererek orada hapsedtiler.

Bu mesele bizi epeyce telâşa düşürdü. Bundan sonra kendilerine iyice itimat etmediğimiz kimselere (evrakı muzırır) vermekten çekindik.

Rahmetli müşir Hacı Hayri Paşa hayatta idi. İnşaat işlerine çok merakı vardı. Kışlalar, pavyonlar yaptırıyordu. Bundan başka Pophanede yeni bir daire yaptırdığı gibi, pavyonların arasında üç katlı bir müşirlik dairesi de yaptırıyordu. Bu inşaat işleri için Tütün Rejisi Baş Müdürü İskender Melhame ile müteahhitler, para yardımlarında bulunuyorlardı.

Hacı Hayri Paşanın oğlu Erkânı Harbiyei Binbaşı Ahmet Nizamettin bey, fotoğrafa pek düşkündü; çok sinirli bir gençti. Temiz yürekli idi, vatansever bir delikanlı idi; fakat ona açılmazdım; çünkü babası çok namuslu bir adam olmakla beraber, Halife Abdülhamid'e bütün kalbiyle bağlıydı. Kendisi Sarayca pek emniyetli bir zat sayıldığından, Selânik'e hafiyele gönderilmiyordu.

Selânik, Balkanların en güzel, en büyük, en geniş, en işlek bir limanıdır. Körfez, Büyük Karaburuna kadar, hemen yu-

varlak büyük bir göl gibi çevreye görünür. Güney batı yönünden yüksek, karlı, (Olimpos) dağı göze çarpar. Bu dağ eski Yunan esatirinde önemli bir yer tutar; eski Yunanlıların mabutları burada oturur; buradan Dünyayı idare ederlerdi. 2885 metre yüksekliğinde olan Olimpos, kış, yaz karlıdır. Ticaret merkezi olan limandan Beyazkule'ye doğru uzanan rıhtımın, hükûmet Konağından inen Sabri Paşa caddesine tesadüf eden kısmı, güzel bir iskeledir. Yukarıdan gelen cadde rıhtıma yüz metre kalınca birden bire genişler. Buraya (Olimpos) meydanı derler. Meydanın iki yanında gazinolar vardır. Bunların en büyükleri, rıhtım üzerine düşen (Olimpos), karşısında (Kris-tal), bunun üst yanında da (Yonyo) gazinoları vardır. Bu üç gazinonun İttihat ve Terakki tarihinde yerleri vardır. Hele (Yonyo), hemen hemen İttihatçıların toplandıkları, konuştukları terdi. Burada rahmetli Talât'ın çevresinde on on beş genç toplanır, hiç kimseden çekinmeden, devrin siyasetinden bahse-derlerdi. (Yonyo) ya gelen adamlardan bazıları bizim gurup-tan uzakta dururlar, bizden âdeta çekinirlerdi.

Bizce bilinen tek hafiye, her vakit Kristâl gazinosunda, köşe penceresine oturur, oradan gelen geçeni seyrederdi. Bizim tarafa gelmeğe cesaret edemezdi.

Kristal gazinosunun üstü (Cercle de Salonique - Selânik Kulübü) idi. Buraya Selânik'in çoğu Musevi olan tacirleri, bankerleri, şehrin ileri gelenleri toplanır, içer, eğlenir, kumar oynarlardı.

Yonyo'nun iç tarafında sekiz on ayak merdivenle çıkılan camlı bir salon vardı. İttihatçılar, yavaş yavaş burada toplan-mağa, daha serbest bir surette görüşmeğe başladılar.

Bütün bu gazinolarda her türlü içki vardı; fakat en çok içilen Münih birasıydı. (Spaten bir, Pşor bir) denilen Alman biraları da sevilen bir içki idi. Selânik bira fabrikasının (Olimpos) adındaki yerli birası, Alman biralarından aşağı olmakla beraber, yine çok içilirdi.

Bu gazinolara kadınlar da gelirdi; âileler birer masaya oturup biralarını içer, isteyenler yemeklerini de yerlerdi. Yazın hergazino, meydana masalar, iskemleler dizerdi; o kadar içki içildiği hâlde, kimsenin iki yanına sallana sallana çıktığı, yıkılacak derecede sarhoş olduğu görülmemişti. Kimse edep ve terbiyeden dışarıya çıkmazdı.

Rıhtım üzerinde kafeşantanlar vardı; bunlarda Macar kız çalgıcılarıyla her türlü milletten artistlerin numaralar yaptıklarını daha yukarıda söylemiştim. Genç arkadaşlar çalgıcı kızlarla artistleri angaje ederler, onlara konsemasyon içirirlerdi. Dans edilmezdi. Zabıtların buralara gelmeleri, eğlenmeleri yasak değildi; içlerinde çalgıcılardan hoşlarına giden kızları angaje edenler vardı. Eğlenceyi seven zabıtlar gece yarısına kadar buralarda eğlenebilirlerdi.

Kanun zabıtları, yanlarında birer ikişer kanun neferleriyle gezerler, gazinolara girip çıkarlardı; kendi halinde eğlenen zabıtlara selâm verip giderlerdi. O vakit memleketin hemen hiçbir yerinde bu kadar geniş bir hürriyet yoktu.

İşte, önce (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) böyle hür bir çevre içinde kurulabilmiş, (İttihat ve Terakki) adını aldıktan sonra da çekindirecek müdahalelerden uzak kalmıştı.

Selânik Merkez Kumandanı Kaymakam Nazım bey de bu çevrenin intizamına uygun bir surette hareket ederdi. Daha harp okulunda bulunduğum zaman İstanbul'da görmüş olduğum Yüzbaşı İbrahim efendi, Selânikte kanun zabiti idi. Alaylı olan bu adamın, mektepli süvari Yüzbaşısı Ali bey adında bir arkadaşı vardı; bunlar da Selânik muhitine göre hareket etmeğe çalışırlardı.

1895-1897 aralarında Harp Okulunda iken, Galatasaray karşısındaki köşede bir (canlı fotoğraf) gösterildiğini biliyordum; fakat tiyatrolara bile gitmemiz yasak olduğu için bu canlı fotoğraf ı da seyretmeğe gidememiştik. Selânik'e geldikten (1903) bir müddet sonra, burada sinematograf gösterilmeye bağlamıştı. Rıhtımda, Beyazkuleye yakın bir yerde bir sinema açılmıştı. Sinemayı ilkin burada gördüm. Seanslar bittikten sonra, hususî kişilere, meselâ duş yapan çıplak kadın resimleri de gösteriliyordu. Hükûmetin bundan haberi var mıydı, bilmiyorum. Her halde bu serbest memlekette böyle şeylere aldırılmıyacaktır.

Biz bir yandan gündüzlük işlerle uğraşır, bir yandan da geceleri Cemiyete arkadaş almağa çalışırdık. Hemen her gece başka başka yerlerde, birkaç arkadaş Cemiyete alıyorduk. Yalnız dairelerden çıktıktan sonra akşam üzerleri evlerimize gitmeden, Cemiyet işlerine başlamadan, gazinolarda, en çok iki saat oturur, arkadaşça eğlenirdik. Bu eğlencelerimizde dahi, tam bir serbesti içinde, konuşmaktan geri durmazdık. Bununla

beraber bu arkadaşlarımızdan henüz Cemiyete girmemiş olanlar da bulunurdu.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulduktan biraz sonra, her cemiyetli arkadaş fedailiğe yazılmağa çağırıldı; fakat bu mecburî değildi; isteyen yazılır, istemiyen serbest kalırdı; çünkü fedailikten maksat, hep birden bir ihtilâl hareketi yapmak değil, icabında Cemiyetin, vatan haini saydığı, ölümüne karar verdiği kimseleri, öteki dünyaya göndermekti. Böyle olmakla beraber Cemiyetin merkezinden hiçbir fedaî arkadaş (filâncayı dünyadan kaldırmağa karar verildi, buna sen memursun) emri verilmemiştir.

Her Vilâyetteki Merkez, hareketlerinde muhtardı; bu hususta Manastır Merkezi en çok faaliyet gösteriyordu. Bir gün yanındaki arkadaşlarla Resneli Niyazi'nin İttihat ve Terakki çetesi olarak dağa çıktığı öğrenildi. Bu, ilk hareket Cemiyet arkadaşları arasında bir heyecan uyandırdı. Bunun arkasından birkaç devredir Türkiye Büyük Millet Meclisinde Millet Vekili iken 1950 de Allah'ın rahmetine kavuşan Ohrili Eyüp Sabri de, yine Manastır dolaylarında dağa çıktı. Bu çetecilik hareketi, Bulgar çetelerini kovalamakta olan müfreze kumandanlarından arkadaşlara, bir faaliyet açtı. Enverin üvey amcası Halil, Grebeneli Bekir gibi daha bir hayli arkadaş, çeteler halinde dağa çıkmağa başladılar. Bu, Abdülhamit Hükûmetine karşı umumî bir isyanın başlangıcı idi.

Bulgar, Rum, Sırp çeteleri, bu hal karşısında şaşırmış gibiydiler. Eski faaliyetlerinden durmuşlar, işin nereye varacağını bekliyorlar, sanırdınız.

İşte böyle bir sırada Selânik Merkez Kumandanı Nazım beyin yaralanması meselesi oldu. Nazım bey Saraydan İstanbul'a çağırılmıştı; Cemiyetçe onun İstanbul'a gitmesine engel olmak lâzımdı; fakat nasıl? Hareket edeceği günün gecesi evinde yaralandı. Biz, bazı arkadaşlar, zaten tetikte idik. Bir şeyler olacağını bekliyorduk. Beyazkule bahçesinde, kimseye renk vermeksizin oturmuş, gûya eğleniyorduk. Silâh seslerini işidince sokaka fırladık. Hepimiz işin nereye varacağını bilmeksizin, icabederse, müdahaleye hazırдық.

Meğerse İsmail Canbolet ile Mustafa Necip, kendi aralarında, Nazım beyi öldürmeğe karar vermişler. İsmail, Nazım beyin maiyetinde bulunduğu, yüzbaşılığa terfii de Müşürlükçe

Seraskerliğe inha edildiği için, bu inhayı takip etmesini rica etmek üzere Mustafa Necip'le İsmail, Nazım beyin evine gider. O, yukarıda imiş. Kanun neferi İsmail'in geldiğini haber verince: «Aşağı odaya alın, şimdi geliyorum.» emrini vermiş. Mustafa Necip dışarıda pencerenin kenarına gizlenmiş. Nazım bey aşağıya gelmiş, arkası pencereye doğru oturmuş. Yan tarafta bir iskemle üzerinde oturan İsmail Canbolet ricasını söylemiş. Nazım bey de takip edeceğini vadetmiş. Dışarıdaki Mustafa Necip, pencereden Nazım'ın arkadan kalbini nişan alarak tabanca ile ateş etmiş, fakat tabanca ateşlenirken Nazım bey ayağa kalktığından kurşun kalçasını delip geçtikten sonra İsmail'in bacağına isabet etmiş, onu da yaralamış, Mustafa Necip silâhını ateşleyince, kanunlar gürültüye koşmuşlar, Mustafa Necip'i uzaktan takip etmeğe, arkasından tabanca sıkmağa başlamışlar. İşte bizim bahçeden duyduğumuz silâh sesleri bunlardı. Mustafa Necip, Sanayi Mektebi akaretlerini geçtikten sonra, mezarlığa daldı, kayboldu. Nazım beyi kimin vurduğunu kimse bilmiyordu. Mustafa Necip kurtulmuştu. Yaralı İsmail'i, kışla meydanında bir arkadaşın evine kaldırdılar. Nazım beyin yarası sarıldıktan sonra, evinde kaldı, ertesi akşam da yaralı yaralı trene binerek İstanbul'a gitti.

Nazım, Enver Paşanın eniştesi idi. Bu yaralama sırasında Enver de Nazım beyin evinde, üst kattaki odada bulunuyordu. İşten de haberi olsa gerekti. Eniştesi İstanbul'a gittikten sonra, Enver Manastır'a döndü. Birkaç gün sonra, o da çetesiyle birlikte dağa çıktı.

Bütün bu hadiseleri hafızamın lûtfuna güvenerek yazıyorum. Kronolojik tasnif elimden gelmeyecek. Vaktiyle bütün bunları not etmediğime acınıyorum. Bununla beraber bütün yazdıklarımın hakikatten başka bir şey olmadığını söyleyebilirim.

Zaten koca koca kitaplar dolduracak kadar çok, grift olan bu hâdiseler bir buçuk yıldan bir az fazla müddet içinde olup bitmiştir. İçlerinde unutulmuş oldukları da bulunabilir, fakat çoğu hafızamda yerleşmiş, kalmıştır, hamdolsun.

Artık İmparatorluğun Makedonya kısmı adam akıllı karışmıştı. Müfettişi Umumilik, Üçüncü Ordu şaşkına dönmüştü. Bir yandan Mabeyin, durup dinlenmeden olayları, alınacak tedbirleri sorup dururken, öte yandan Seraskerlik Makamı, Ordu Kumandanlığını sıkıştırıyordu. (Bagi) dedikleri ittihatçı çetelerin (izalei vucut) ları isteniyordu.

Hayri Paşa, merhumun yerine asaletle ordu kumandanı tayin olunan birinci ferik Yanyalı Esat Paşa durmadan çalışıyordu. Yahılardaki köşkünde nöbetçi kalıyordum. Paşanın babası rahmetli Mehmet efendi, görmüş, geçirmiş aydın bir zattı. Bahçeye kurulmuş olan çadırına gelir, saatlerce benimle konuşurdu. Ben o vakit Fransızca haftalık (Les Annales) mecmuasından başka aylık (La Revue) ye de abone idim. Bu dergi siyasi idi de. Bunu paşanın yanında da okurdum; kendisinde merak, tecessüs gibi küçüklük bulunmadığı için, ne okuduğumu sormazdı.

Babasıyla gece çadırda, uzun uzun zamandan, zamanın siyasetinden bahsederdik. İstibdattan, çektiğimiz zulümden yana yakıla konuşurduk. Bana her vakit «Aman, dikkatli davran, çocuğum. Paşa, çok namuslu, çok temiz bir adamdır; fakat müslümanlıktaki salabeti dolayısıyla hilâfete bağlıdır. Ona bu gibi şeylerden bahsedeyim deme. Amma, Vehip gelirse, onunla istediğin gibi konuşabilirsin.» derdi. Halbuki Vehip o vakit Manastır'da Harbiye Mektebi Müdürü idi galiba; Cemiyete de girmişti. Vehip Paşa; Mehmet efendinin en küçük oğluydu. Esat paşa ile Vehip arasında bir de Naki bey adında bir oğlu vardı ki hukukçuydu; bugün ticaret âlemimizde yaratıcı faaliyetleriyle temayüz eden Kâzım Taşkentin babasıydı. Bir ara Vehip, iki üç gün için Selânik'e geldi. Onunla da bu vesile ile tanıştım. Naki bey de geldi; bir kaç gün ağabeyinde misafir kaldı. Görülüyordu ki bu âile, bütün Türk gelenekleriyle bağlı tertemiz bir âile idi.

Esat Paşa -ki Acıbademdeki evinde okuyup yazmakla meşgul emekli bir generaldi (1), Mabeyinden gelen şifreleri kendi halleder, cevaplarını kendi yazar, şifrelerdi. Bir gün, bir mabeyin şifresini hallederken, içeriden çağırdılar. O, bir şifreye, bir bana baktı. Biraz tereddütten sonra: «Kâzım efendi, bu şifrenin hallini siz tamamlayınız; ben şimdi gelirim.» dedi; içeriye gitti. Bu benim için bir nimetti; hemen telgrafın şifresini çözdüm; fakat miftahını da öğrenmiştim. O gece yarısı yine mabeyinden bir şifre geldi. Ben bunu miftahsız hallettim. Ertesi sabah Paşa gelince telgrafı verdim. «Miftahsız nasıl hallettiniz?» diye sordu. Miftahın ezberimde kaldığı cevabını verdim. «O halde miftah sizde kalsın» dedi. Ne kadar sevindiğimi

(1) Allahın rahmetine kavuşmuştur (1954).

takdir edersiniz. Bu paşanın bana karşı büyük bir emniyet beslediğinin en açık deliliydi.

Zabit çıktığımdan beri bir tek nişan bile almamıştım. Bütün Orduya olduğu gibi bana da bir Yunan harp madalyası verilmişti. Bomba hadisesinden sonra da, yine bütün ordu zabitelerine birer liyakat madalyası dağıtıldı. Ben, bunları bir kere bile göğsüme takmadım. Müşür Hayri Paşa zamanında bütün yaver arkadaşlarım, birer ikişer nişan almışlar, birer ikişer defa terfi etmişlerdi. Ben, ne nişan aldım, ne terfi ettim; çünkü bunları elde etmek için el etek öpmek lâzımdı. Ben, bunu yapmadım.

Esat Paşa hizmetimi takdir etmiş olacak ki, doğrudan doğruya beni mabeyne inha etmiş; bu suretle dördüncü rütbeden bir Mecidi nişanının namına fermanı geldi; nişanı gelmedi, ben de aramadım, takmadım.

Yaverliğimde, öğleye kadar vaktim müsait olduğu için, idadile sanayi mektebinde hocalık ediyordum; derken Misyon Lâik Fransezin Selânik'te açmış olduğu Fransız Lisesine Türkçe öğretmenim oldum.

Bu Fransızca konuşmama da yaradı. Bundan başka, Edip Servet Tör'ün de üye bulunduğu (Alliance Française pour la Diffusion de la langue française) cemiyetine üye olarak aldım. Meşrutiyetten sonra bu cemiyet adına General Konsül Mr. Choublier'nin inhasıyla (Officier d'Académie de France) ünvanını, (Palme Académiques) nişanını aldım. İşte ömrümde gördüğüm tek maddi mükâfat budur.

Makedonya'daki olayların aldığı çok karışık şekil, Mabeyni şaşkına döndürmüştü. Esat Paşanın namusuna, istikametine emin olmakla beraber bu karışıklıkları önleyemeyeceği şüphesine düştü; binaenaleyh Esat Paşayı İstanbul'a alarak, yerine Serez'deki dokuzuncu fırka kumandanlığında bulunan Müşür İbrahim Paşayı tayin etti.

İbrahim Paşanın Üçüncü Ordu Müşürlüğüyle Selânik'e gelmesi, benim için önemli bir mesele idi. Müşür Hayri Paşa ile İbrahim Paşanın arası açıktı. Birbirlerine oldukça ağır ifadeli yazıları vardı. Ben Hayri Paşanın hususî kâtibi de olduğumdan, artık beni yaverlikte kullanmıyacağına inanmıştım. Bundan dolayı, İbrahim Paşa Selânik'e gelirken, birkaç istasyon ilerden karşılamaya giden arkadaşlara uymadım. İltisak hattının şehir istasyonunda, hayvanımla Müşürü bekledim. Akşam olmuş, karanlık basmıştı. Müşür tirenden çıktı, arabasına bin-

di. Ben de atıma atlıyarak, arabanın arkasından müşürlük daireesine seğırttim.

Daireye vardık, yukarı salona çıktık; paşa etrafına bakındı; «Nerede eşek herif?» diye sordu. Meğerse yaver arkadaşlarımızdan topçu kolağası Hamdiye bir şey yazmasını emretmiş. Zavallı Hamdi de bunu unutmuş. «Eşek herif» tabirini duyunca çok müteessir oldum. Böyle bir hitaba benim de uğrayabileceğimi düşünerek fena hâlde sıkıldım. Bir an evvel buradan ayrılmanın imkânını düşünmeğe vardım. Paşa beni gördü; yanına çağırdı; Selânik'e geldiğini mabeyne'ne bildirecek bir telgraf yazmamı emretti. Bu emri hemen yerine getirdim. Garip değil mi? İbrahim Paşanın bana gösterdiği babaca muamele karşısında hem şaşırđım, hem mütehassis oldum. Artık ondan sonra bütün yazılarını bana yazdırmağa başladı. Halbuki, beraberinde getirdiği iki arkadaşla yaverlerin sayısı yediyi bulmuştu.

İbrahim Paşa, bütün kumandanlıklara bir genelge gönderdi. Bunda Makedonya'daki durumu anlatarak, İttihatçı çetelerinin faaliyetlerinden bahsederek, alınmış olan tenkil tedbirlerinin nelerden ibaret olduğunu sordu. Ordu merkezinde dehşetli bir faaliyet baş gösterdi.

Derken, İstanbul'dan bir gün Ferik İsmail Mahir Paşa, tüfekçilerden Sersikkeken-zade Yusuf Paşa ile Kurmay Kaymakamı Süleymaniyeli Fehmi beyden mürekkep üç kişilik bir heyet geldi, rıhtımdaki Splendid Palas oteline yerleşti. Bu heyetin vazifesi, gerek Müfettişi Umumilik, gerek Müşürlük makamlarıyla temasta bulunmakla beraber hususî surette tahkikler yapmaktı. Müşür İbrahim Paşa bu heyetin ziyaretini kabul ettikten sonra, onlara karşı müstağni ve müstehzi bir tavır takındı.

Ordu Erkânıharbiyesinde Miralay Hasan bey gibi ağır başlılığıyla tanınmış bir zattan başka, Taşlıca mutasarrıf ve kumandanı Kolonyalı Süleyman Paşanın oğlu Erkânıharbiye Kaymakamı Ali Rıza bey de vardı. İbrahim Paşa bu zatlara karşı emniyet göstermekten geri kalmadı. Bununla beraber Erkânıharbiye Kaymakamı Abdülkerim beyi yanındaki odaya alarak, hususî bir kalem vücuda getirdi. Teftişi askerî komisyonu azasından olan oğlu Miralay Nurettin (İstiklâl Harbindeki Nurettin Paşa) bey de yanında bulunuyordu.

Bir gün Jandarma Heyeti Kumandanı Robilan Paşa, Müşür İbrahim Paşayı ziyarete gelmişti. Bir müddet Müşür ile ko-

nuştuktan sonra çıktı; kendisini uğurlamak bana düştü. Biz merdivenlerden aşağı inerken, İsmail Mahir Paşa yukarıya çıkıyordu. Robilan Paşayı selâmladı, riyalı bir gülümseme ile bana: «Paşa hazretlerine söyle, ziyaretlerinde bulunarak, hatırlarını sormak isterim» dedi. Bunu İtalyan Paşaya Fransızca söyledim, o ciddiliğini bozmayarak, «Buyursun» dedi. İnmeğe başladı.

Yine birgün, Müşür beni çağırdı: «Şimdi tranvaya bin, Splandit Palasa git, İsmail Mahir Paşaya kendisiyle görüşmek istediğimi söyle. Buraya gelsin.» emrini verdi. Askerî daire ile tranvay durağı arasında, 150 metre kadar bir mesafe vardı; buradan koşarak geçtim, tranvaya atladım. Doğru Splandit Palasa gittim. Yukarıya çıktım, Karşıma İstanbul'dan getirilen bir çavuş çıktı. Ona, Müşürlük yaveri olduğumu, İsmail Mahir Paşayı görmek istediğimi söyledim. Beni salona aldılar; ilkin Süleyman Fehmi bey yanıma geldi ve İsmail Mahir Paşayı niçin istediğimi sordu. «Müşür Paşa kendisini görmek istiyor» dedim. «Acaba niçin?» deyince «Bilmiyorum» cevabını verdim.

İsmail Mahir Paşa yemek yiyormuş; beklememi emretmiş. Bir çeyrek, yirmi dakika sonra geldi. «Haydi oğlum, gidelim». Arkamızda çavuş, aşağıya indik, kapı önünde beklemekte olan bir faytona bindik. Çavuş arabacının yanına, yüzü bize doğru olarak yan oturdu.

Ben Mahir Paşanın soluna binmişim. Derhâl konuşmağa başladı: «Bizi buraya ordu zabitanının hâl ve hareketini öğrenmek üzere Şevketmeap efendimiz gönderdi. Geldiğimiz günden beri tahkiklerde bulunuyordum. Zabitlerinizde, hiçbir kusur, hiçbir hata görmedim. Hepsi de terbiyeli, edep, askerlik şerefini muhafaza eden değerli zabitlerdir. Gel gelelim, bana arkadaş diye verilen Yusup Paşa çok kirli, çok kötü bir adam. Alçakça hareket ediyor. Geçen gün herife kızdım, üzerine yürüdüm. Hemen karyolanın altına kaçtı. Böyle utanmaz, arlanmaz bir herifle birlikte bulunduğuma canım çok sıkılıyor. Bereket versin, dögeceğim diye korkuyor. Ordu zabitlerinin Şevketmeap efendimize karşı sadakatlarını görüyorum. Dönüşte gördüklerimi böylece rapor edeceğim.» dedi.

O söylerken ben düşünüyordum. Yanımda duran bu herifi öldürebilir miydim? Sağ arka cebimde rövelverim vardı. Çavuşun gözleri önünde bunu nasıl çıkaracaktım? Elimi arkama

götürsem, daha silâhımı çekmeden alaşağı edilecektim. Hem bu herifi öldürmekten ne fayda elde edecektim? Nasıl adam oldukları sözlerinden belli idi. Bunu öldürmeğe kalkışmadan yakalanmak, hapse tıklamak hiç akıl işi değildi. Yapmakta olduğum işler yüzüstü kalmamalıydı. Ben, bana düşen hamiyet vazifemi yapmakta devam etmeliydim. O söyler, ben düşünerek dinlerken Müşürlük dairesine geldik.

Selânik'te artık heyecan iyice artmıştı. Sıyami adında bir evvel mülâzim arkadaşımız, rıhtım üzerinde hâfiyelik eden Yakup adında bir binbaşırı öldürmek kastiyle yaraladı. Tutulmadan kaçtı: yaralayanın kim olduğu anlaşılmadı.

Bir gün, on sekizinci nişancı taburunda bir nefer, galiba kaymakam rütbesinde bir zabiti, kışla meydanında mavzeriyle yaraladı.

O sırada Manastır'da da böyle bir hâdisе oldu. Orada Osman Rifat Paşa adında Ordu Kumandan Vekili, bütün zabitle-ri topçu kışlasına toplamış; onlara nasihat vermek istemişti. Zabitle-ri içinde topçu mülâzimi Salim rövelverini çekerek Osman Rifat aPaşaya ateş etmişti. Paşa yaralanmadı, fakat Salim de yakalanmadı.

İşte, bir yandan böyle ayrı ayrı kasıt hâdiseleri, bir yandan da dağa çıkan çetelerimizin artması İstanbul'u telâşa düşürdü. İzmir'de sekiz taburluk bir redif livası silâh altına alındı. Bunlar, Makedonya'da çeteci zabitle-ri takip etmek üzere, vapurlarla Selânik'e getirildiler.

Bu livaya, Miralay Nazmi bey adında bir Çerkes kumandan. tayin edildi.

İzmir'den gönderilen ilk tabur, Selânik'te bırakılmadı, trenle Manastır'a gönderildi. Taburlar İzmir'de toplandıkları sırada, orada bulunan, İttihat ve Terakki Cemiyetinin Ege bölgesindeki şubelerini kurmağa memur olan Tütüncü Yakup efendi, (Doktor Nazım), Selânik Askerî Rüstiyesi Müdürlüğünden İzmir'e memur edilen Bursa'lı Tahir bey ve arkadaşları, bu taburların zabitle-ri, neferleri arasına girerek onlara fikirlerimizi aşılamağa çalışmışlar, muvaffak da olmuşlardı. Bu taburlar, çetecileri takip etmemeğe söz vermişlerdi.

İstanbul, Makedonya dağlarına yayılan ittihatçı çeteleri ortadan kaldırmak üzere Metroviçe'de on sekizinci fırka kumandanı birinci ferik Şemsi Paşayı memur etti. Bir gün Şemsi Paşa trenle Selânik'e çıkageldi.

Trenden iner inmez, araba ile Müşürlük dairesine gitti,

Müşürle görüştü, tirene döndü. (Şemsi Paşanın ne maksatla) geldiğini öğrenen arkadaşlar onu öldürebilmek için çok çalıştılar; fakat bir türlü fırsatı ele geçiremediler. Şemsi Paşa geldiği gibi Selânik'te iki üç saatten fazla durmadan, Manastır'a hareket etti.

Biz (Şemsi Paşanın) Padişaha karşı olan büyük sadakatine, İttihatçı çeteleri yok etmek hususundaki sarsılmaz emeline rağmen, bir şey yapamayacağına inanıyorduk; fakat ne de olsa bu cahil, fakat cesur adamın çeteleri takibe kalkışacağını, hak-sız yere kanlar dökeceğini biliyorduk. Bundan ötürü vücudünün kaldırılması lâzımgeldiğini anlıyorduk.

İki gün geçmedi, Manastır'dan bütün İttihatçıları sevin-dirici bir haber aldık: (Şemsi Paşa) Manastır telgrafhanesinden çıkarken genç bir zabitanın attığı kurşunla ölmüştü. Bir iki gün sonra da bu zabitanın Atıf adında bir piyade mülâzımı olduğunu, Şemsi Paşayı öldürüp kaçarken, paşanın muhafızları tarafından atılan kurşunlarla yaralandığını, bununla beraber yine ka-çıp saklanmağa muvaffak olduğunu öğrendik.

Bu mülâzım, bundan bir kaç yıl önce Allah'ın rahmetine kavuşan, Eski Çanakkale Milletvekili Atıf idi.

Şemsi Paşanın ölümünden sonra, Saray büsbütün şaşır-
dı. Selânik'teki (İsmail Mahir Paşa) heyeti bundan biraz önce, kor-
kusundan İstanbula dönmüştü.

Bir gün, Müşürlük dairesinin üstündeki katta redif fırka-ları Umumi Müfettişliği Erkânı Harbiyesinde bulunan Binbaşı Faik bey beni yukarıya çağırttı. (Bu Faik bey, birinci Cihan harbinde, Şark cephesinde şehit olan Nişli Faik Paşa idi). Gi-dip kendisini gördüm, Bana: «Kâzım, bir genç Müşür Paşa-ya verilmek üzere sana zarfı bir kâğıt getirecektir. Bunu kim-seye göstermeden doğru Müşür Paşaya vereceksin» dedi. İşin ne olduğunu anladım. Zaten öteden beri İstanbul'dan gelen sıf-
relerin muhtevalarını ya yukarıya, yahut Posta ve Telgraf Baş Kâ-tibi olan Talât beye (İttihatçıların son Sadrazamı Talât Pa-şa) bildiriyordum. Atatürk 1927 de söylediği büyük nutkunda benim bu vazifeyi gördüğümünden bahsetmek büyüklüğünde bu-lunmuştur.

Aşağıya indim, çok geçmedi, bir genç geldi. Elinde bir zarf vardı, bana: «Bu mektubu Müşür Paşa hazretlerine getir-dim, elimle vereceğim» dedi. «Bana bırak, ben veririm» dedim. Zarfı aldım. Genç: «Ben dışarda cevabını beklerim» diyerek yanımdan çıktı.

O sırada Müşür İbrahim Paşa yukarıdaki odasında öğle uykusunda idi. Uyanıp aşağı inmesini beklemek lâzım geldi. Bir aralık dışarı çıktım. Gencin yerinde yeller esiyordu. Bu, İçişleri Bakanlığında Emniyet Umum Müdürlüğü Teftiş Heye-ti Raisi iken emekliye ayrılan Naci arkadaşım.

Müşür uyandı; aşağıya indi. Hemen zarfı aldım, Müşürün yanına girmek üzere Abdülkerim beyin odasından geçerken, bu zat «O zarf ne?» diye sordu. «Müşür Paşa hazretlerine bir ariza. takdim edeceğim». Cevabını verdim. «Onu bana ver, ben açarım, lâzımsa gösteririm.» emrini verdi. Bu emre riayet etmek zorunda kaldım; zarfı ona verdim, Müşür Paşanın yanı-na girdim. Bir saniye geçmedi, Abdülkerim bey telâşla, heye-canla geldi; Müşüre: «Bilerek açmadım, kusura bakmayınız» diye açtığı zarfın içindeki kâğıdı verdi. İbrahim Paşa, kâğıdı açtı: Sağ yukarı köşesinde (Osmanlı Terakki ve İttihat Cemi-yeti) damgasını görünce gülümsiyerek: «Zararı yok; anladım» dedi. Abdülkerim beyi savdı.

Görülüyor ki sonradan Paris'teki (Osmanlı İttihat ve Te-rakki Cemiyeti) ile kaynaşan (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) ni kuranlar, muvaffak olabilmek için lâzımgelen her türlü tedbi-ri almış, olmakla beraber, ordunun genç zabitlerindeki yüksek hürriyet aşkını, vatanseverliği iyice takdir etmişlerdi. Bu ha-reket ordunun siyasete karışması sayılmazdı. Osmanlı ülkesin-de, hürriyeti, meşrutiyeti kurmak için, elde bulundurulabilecek biricik idrakli kuvvet ordudaki genç mektepli zabitlerdi. Ancak bunlar, hürriyet kavgasını zaferle sona erdirebilirlerdi.

Biz, cemiyeti kurduğumuz vakit, olayların bu kadar sür-atle yürüyeceğini, bizi tam başarıya yaklaştıracığını pek um-mamıştık. Başarıya varmak için belki daha çok yıllar çalışa-ğımızı, birçok kurbanlar da vereceğimizi hesaba katmıştım. Bundan ötürü işlerimizi gayet gizli tutmak zorunda idik. Cemi-yete alacağımız adamların karakterlerini ince eleyip sık doku-mak lüzumunu anlamıştık. Bundan çok yararlandığımızı söy-liyebilirim.

Müşür İbrahim Paşa, Mabeyni oyalamağı bildi; maamafi orayı aldattı da diyemem. Vakaları mümkün olduğu kadar doğrulukla Mabeyne anlatmağa, orada meşrutibetin ilânı zaru-retini uyandıрмаğa çalıştı. (Mabeyin Şemsi) Paşanın ölümün-den, İzmir'den gelen redif livasının bir hareketinde bulunmak is-temeyişinden şaşırılmış olmakla beraber anlamıyor, Müşüre gön-

derdiği bütün emirlerde yetecileri tenkil için ne gibi tedbirler alınması lâzımgelceğini sorup duruyordu.

(İttihat ve Terakki Cemiyeti) faaliyetini arttırmıştı. Artık muvaffakiyetin birkaç günlük bir iş olduğunu biliyor, ona göre çalışıyordu.

Nihayet bir gün 10/Temmuz/1324 (23/Temmuz/1908) Perşembe günü Manastır'dan bir haber geldi: Manastır o gün 101 pare top atarak meşrutiyeti ilân etmişti.

İttihat ve Terakkinin Manastır Merkez Heyeti, bir müddetten beri, (Neyyiri Hakikat) adında, şapirografla bir gazete bile çıkarıyordu. Gizli, gizli yazılıp yayınlanan bu gazetenin bazı nüshaları Selânik'e kadar bile gelmişti.

Meşrutiyetin ilânı Selânik'te de kararlaştırmıştı; bu iş Makedonya'nın her yerinde birden yapılacaktı; fakat Manastır da yanamadı, bir gün evvel bu işi yaptı.

Selânik'teki Merkezi Umumi de harıl harıl hazırlanıyordu; Temmuzun 23 üncü Cuma günü Meşrutiyetin ilânı kararlaştırmıştı. Manastır'daki ilân haberi Selânik halkınca çarçabuk öğrenildi. Akşam üstüne doğru, kalabalık bir halk Olimpos meydanını doldurmuştu.

Müdürlük dairesi, daha sabahtan, fevkalâde bir halde idi. Mabeyin, İbrahim Paşayı telgraf başına çağırdı. Manastır'dan aldığı telgraflar üzerine durumun ne olduğunu anlayan (Şevketmeap efendimiz) bu harekete karşı Ordu Müşürüne ne tedbir aldığını, bu hareketi bastırmak için ne lâzımgeldiğini soruyordu. Buna karşı İbrahim Paşa, artık yapılacak hiç bir şey kalmadığını, Kanunu Esasinin tekrar meriyete geçmesi lâzımgeldiğini bildirdi. Mabeyin sustu, ondan sonra hiç bir telgraf gelmedi.

Akşam üstü, nöbetçi olmadığım için, daireden fırladım, çıktım. Koşa koşa tranvaya atladım; (Olimpos) meydanına geldim. Burası iğne atsan yere düşmez denecek bir halde idi. Kristal gazinosunun üzerindeki (Cerele de Salonique — Selânik Kulübü) nün balkonundan halka nutuklar söyleniyor, aşağıdan «Yaşasın Hürriyet! Yaşasın Vatan! Yaşasın Millet!» feryatları göğe çıkıyordu.

Halkın arasından sürünerek Gercle de Salonique'nin kapısına kadar çok güçle geldim. Merdivenlerden çıktım. Beni tanıyan dostlarım tarafından sevinçle karşılandım. Beni de balkona çıkardılar. O sırada biri nutuk veriyordu. O bitirince bana: «Haydi Kâzım bey! Sen de bir şeyler söyle!» dediler.

Ne söyleyeceğimi bilmiyordum; ömrümde ilk defa halk kalabalığının önüne çıkıyordum. Kalbim göğsümü parçalaracısına çarpıyordu. Heyecanımı yenmeğe çalışmıyarak bağıra bağıra birşeyler söylemeğe başladım; ama ne söylediğimi bilmiyordum; yalnız göğsümdeki yaver kordonun halk üzerinde kötü bir tesir hasıl edeceğini sanarak, «Ben, milletin, sizin yaveriniz olmakla öğünenlerdenim» dediğim zaman aşağıdan «Yaşasın Millet Yaveril!» diye bir feryat yükseldi.

Ah! Gençlik! Ah! Hürriyet Heyecanı! İnsan, böyle bir yerde söyleyeceğini düşünemediği için, o anın heyecanına kapılarak ağzına ne gelirse söylüyor. Sonra halk önünde ilk defa söz söylüyordum. Bende meneur (halk sürükleyici) bir kabiliyet de yoktu. Binaenaleyh oracıkta dilimin ucuna ne geldiyse söyledim. Halk beni anladı mı, anlamadı mı bilmiyorum. Zaten o sırada anlamak bahis konusu değildi. «Yaşasın hürriyet! Yaşasın Millet! Yaşasın Vatan!» sözlerinden başka bir şey işitilmiyordu ki.

Serkil salonundan çıktım. Balkonda söz söyleyenlerden başka meydanda arabalar üzerine çıkarak söz söyleyenler de vardı. Birdenbire o kadar çok hatip çıkmıştı ki!

Halkı heyecanına bırakarak tranvaya atladım; evime döndüm. Yemekten sonra, Müşürün evi karşısındaki köşede bir evde oturan Manyası-zade Refik beye uğradım. İçeride Refik bey yoktu; Merkezi Umumi arkadaşlarından birkaçı durmadan şapirografla duvar beyannameleri basıyor, bütün şehrin sokak duvarlarına asılmak üzere takım takım gönderiyordu. Ben de onlara yardım etmeğe başladım.

Derken evin önünde bir gürültü koptu. Binlerce halk evin önüne gelmiş, Refik beyi istiyordu. Ben çıktım; Refik beyin evde bulunmadığını söyledim. Hemen önlerine geçtim; bütün bu kalabalığı yandaki Müşirin evine götürdüm. Müşir İbrahim Paşa çıktı; Hürriyet nimetlerinden kısaca bahsetti. Ben, bir köşede saklandım, kendimi göstermedim. Halk Müşiri alkışladıktan sonra, gene arkam sıra gelerek Modyanoların köşkünde oturan Umumi Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşanın evine gittik. Yollarda hep (Büyük Rifat) dediğimiz Doktor Rifatın hemen o akşam yazdığı, Udi Ahmet'in de bestelediği:

**Dünyada emsali adim yaptık bugün bir inkılâp,
Hainleri, alçakları, zalimleri ettik harap.**

Marşıyle Namık Kemal'in:

İşte adu karşıda hazır silâh
Arş yiğitler vatan imdadına!

Arş! ileri arş bizimdir felâh
Arş yiğitler vatan imdadına.

Marşını; yine Namık Kemal'in:

Amâlimiz, efkârımız ikbali vatandır,
Serhad bize, kal'a bize hâki bedendir.
Osmanlıyız zinetimiz kanlı kefendir.
Kavgada şehadetle bütün kâm alırız biz,
Osmanlılarız can verimiz, nam alırız biz.

Vatan şarkısını söylüyor, sokakları gümbür gümbür öttürüyorduk.

Hüseyin Hilmi Paşa, aşağıya indi; (Zatı Hazreti Padişahı) nin «Lütfen ve atifeten Kanunu Esasının mer'iyetine emir ve ferman buyurduklarını» söyleyince halk «kahrolsun!» sesleriyle cevap verdiler.

Paşa çekildi, ben de arkadaşlara, yarın sabah Hükûmet Konağı önünde buluşmak üzere dağılmamızı söyledim. İtirazsız kabul ettiler, sükûn içinde dağıldılar.

Ben, Müşürün evine döndüm; Beni iyi kabul etti. Yüzü gülüyordu. Sevincini, memnunluğunu söyledi. Oradan çıktım, evime gittim. Çocuklarım uyumuştı. Burada bir hakikati daha söylemek lâzım geliyor. Biz, birkaç arkadaş, eşlerimizi de Cemiyete sokmak mecburiyetinde kalmıştık: çünkü evlerimizde Cemiyete girenlere yemin ettiriyorduk. Benim, on sekizinci nişancı taburunda Ali adında bir neferim vardı; geceli, gündüzlü evimde bulunduğu için, ahlâkına emin olduğum neferi de cemiyete almıştım.

Bu neferimi, sılasına gittikten sonra da unutmadım; onunla ara sıra mektuplaşırdım. Birinci Cihan Harbinde Medinede Fahri Paşanın yanında bulunduğunu da öğrenmiştim. Sonra o, Fahri Paşanın ordusuyla esir oldu; 1930 senesine kadar ondan haber alamadım. 1933 de Ankara'ya çağırılıp orada kaldıktan sonra, Safranbolu'da olup olmadığını sordurdum. Yine mektuplaşmağa başladık. 1935 te Milletvekili olduktan sonra, dört beş defa Safranbolu'ya giderek ona misafir oldum.

Ertesi sabah uyanır uyanmaz hükûmet konağına koştum. Konağın önünde yine büyük bir halk toplanmıştı.

Onlarla birleştim. Ben artık Millet Yaveri diye anıldığım için, halkla beraber, Hükûmet Konağından ayrıldık, Islâhane, Hamidiye caddelerini takip ederek Beyazkuleye geldik. Kışla meydanında İsmail Canbolat merhumun yaralı yattığı evin önüne geldik. İsmailin ciğerleri sağlam olmadığından yarasının ıstırabı geçmemiş, harareti yükselmekte bulunmuştu.

Bütün bu gezmede heyecanla «Yaşasın!» diye bağırıyor, yukarıda yazdığım marşları söylüyorduk. Arasra duruyor, bizi seyreden halka nutuklar veriyorduk. Bizi bir nevi çılgınlık tutmuştu.

Böyle ihtilâl zamanlarında halkın isyan ruhu iyi idare edilemez; zaten bu ihtilâlimiz, pek de beklenmiyen bir zamanda başarı ile tamamlanmıştı. Meşrutiyetin ilânıyla beraber ne gibi hâdiseler olacağını tahmin etmek de güçtü. Hele Selânik gibi Türk unsurundan başka birkaç türlü unsurla meskûn olan kalabalık bir şehirde, fikirde sükûn aramak, heyecanı zincirlemek imkânsızdı.

Bu ruhî halet içinde bir takım vak'alar, şursuzca bir surette akıp gidiyordu. Beş on gün evvel Yüzbaşı Bahaeddin adında bir giritli hafiyedir diye gömrüğün arkasında, antrepolar arasında, yine bir zabıt tarafından öldürülmüştü. Bunu kim öldürdü? Bilinmedi İttihat ve Terakki Merkezi Umumîsi tarafından şunun veya bunun idamı için hiç bir karar verilmiş değildi. Öteden beri yaralamalar, Şemsi Paşanın öldürülmesi, hep ferdi teşebbüslerin neticeleri idi.

Meşrutiyetin ilânı günü sabahleyin erkenden kışla dolaylarındaki mezarlıkta da üç kişi öldürüldü. Bunlardan biri kanun yüzbaşısı İbrahim, ikincisi Ali adında Merkez Kumandanlığında kanun zabıtlığı eden bir suvari yüzbaşısı idi. Üçüncüsü de Selânikli bir sivildi. Bunların Saraya hafiyelik ettikleri söylenirdi. Bu idamı kim yaptı? Bu da bilinmedi. Fakat bunlara acıyan bulundu dersem yalan söylemiş olurum. Şu kadar ki Meşrutiyet teessüs edip de sükûn yerleştikten sonra bu ölümlerin âilelerine maaş bağlandığını hatırlıyorum.

Yukarıda dediğim gibi Selânik bir çılgınlık içinde idi. Nümayişler, nutuklar günlerce devam etti. Çeteler dağlardan inerek trene biniyor, Selânik'e geliyordu. Bu çeteler halk tarafından nümayişlerle karşılanıyor, Beyazkule bahçesine getirili-

yor, onlara ikramlar yapılıyordu. Dağda su yüzü görmeyen, sakalı, perişan kıyafetli, silâhlı çetecilerle halkın sarmaş dolaş olduğunu görmek tuhaf bir şeydi; fakat bu, kimseye garip görünmüyor, gayet tabii sayılıyordu. Hele Yenice civarlarında çetesiyle dolaşan Apostol ile Gevgili dolaylarında dolaşan Yovan büyük tezahürle karşılandı. Bunlar Bulgar çeteleriydi. Rumların da çeteleri, çetecileri vardı; onlar da geliyordu.

O günlerde Milliyet dâvası güdülmüyor, o ana kadar birbirlerinin kanına susamış olan çeteciler kucaklaşıp duruyorlardı.

İttihat ve Terakki, Olimpos meydanına yakın bir sokak içindeki matbaayı kiralamış, orada (İttihat ve Terakki) gazetesini çıkarıyordu. Bu gazetenin baş yazarlığını Maliye Müfettişlerinden (Ruso) adında bir müsevi yapıyordu. Bu gazete, ileride bahsedeceğim (Otuz bir Mart) hâdisesine kadar çıkmakta devam etti.

Selânik'te başlayan Meşrutiyet tezahürleri bir türlü sona ermiyordu; Bulgar, Rum çetelerinin nümayişler içinde Selânik'e girmeleriyle vilâyetlerden, sancaklardan, kazalardan da heyetler gelmekte, İttihat ve Terakki'ye olan bağlılıklarını bildirmekte idiler. Bunlar arasında, meselâ Küçük Talât'ın Kavalâ'dan getirdiği heyet, oldukça büyük bir tezahüre meydan verdi.

İstanbuldan da önemli kişiler birer birer Selânik'e yönediler. Bunlar içinde en çok dikkatimi çeken (Hacei evvel) ünvanlı rahmetli Ahmet Mithat efendi idi. Bir gün Olimpos Pallas'ın önündeki iskemlelerden birinin önüne oturduk, şuradan buradan konuşmağa başladık. Mithat efendi o vakit İstanbul Darülfünununda tarih profesörü idi. Kendisine hangi tarihi okuttuğunu sormak cesaretinde bulundum. «Ancak Rüştüyede okunan tarihi okutabiliyorum» dedi. Öyle ya, mutlakiyet idaresinde bundan başka ne okutabilirdi? Hoca efendiyi çok sevdim doğrusu. Eskiden eserlerinden epeycesini okumuş, çok yararlanmıştım. Kendisi gibi üslubu da babayani idi, tatlı bir anlatışı vardı.

Şöhretini çok duyduğumuz, (Edebiyatı Cedide) cilerden Hüseyin Cahit de geldi; kendisinden rıhtımdaki birinci kulüpte bir konferans vermesini istediler. O kadar güzel yazmağı bilen Cahit, kuvvetli bir hatip değildi. Sesini, ön sıralardakiler bile kolay kolay işitemiyorlardı.

Bir gün Prens Sabahattin de geldi. Bizim Merkezi Umumi

azasiyle görüştü. Bir türlü anlaşamadılar. Prens, Paris'teki (İçtimai İlim) cemiyetinin üyelerindendi; (Ademi merkezîyet) prensibine inanmıştı; halbuki İttihatçılar bu prensipten adeta korkuyor, İmparatorluğun birliğini bozacağına inanmış buluyorlardı. Bence, Prens Sabahattin beyin fikirlerini derinden derine dinlemek, memlekette tatbiki kabil olan cihetlerini almak, ondan sonra onunla esaslı noktalar üzerinde anlaşmak mümkündü, pek iyi de olurdu. Nasıl ki zaman, İmparatorluğun bazı kısımları için, ademi merkezîyet prensibinin tatbik edilmemiş olması acı mahzurlar doğurmuştur. Bununla beraber Prens Sabahattin de Tophane civarındaki büyük otelin tiyatro sahnesinde siyasi mesleği üzerine bir konferans verebilmişti.

İstanbul'dan Selânik'e yalnız konferansçılar değil, sanatkarlar da gelmeğe başladılar. Meselâ Müzikai Hümayundan Viyolonselci Cemil bey gelmiş, Beyazkule bahçesinde Açık Hava Tiyatrosunda viyolonsel konserleri vermişti. Ben müzikten çok bir şey anlamam; anlayan dostlarım viyolonselci Cemil beyi pek fevkalâde bulmuşlardı.

Tamburi Cemil merhum da Selânik'e geldi; o da aynı tiyatrodaki tamhuriyle konser verdi; işte bu bana gerçekten harikulâde göründü. Tamburdan anlayanlar da ötedenberi şöhretini duydukları Cemili dinlemekle alaturka müziğin güzelliğine hayran oldular. Rahmetli Tamburi Cemil bey kemençesiyle de birkaç parça çaldı; bunda da büyük bir kudret sahibi olduğunu gösterdi. Hattâ kemençesinden «Fatma hanım, Fatma hanım hu!» sesini çıkarttı.

Geçenlerde Allahın rahmetine kavuşan Burhaneddin Tepsi de, yine bu tiyatrodaki bazı parçaları oynadı. Beraberinde getirdiği çok güzel vücutlu bir kadın, boyunca uzanan bir örtü ile sahneye girer, sonra örtüyü açar, altından boydan boya ince mayolu vücudünü gösterirdi. O vakit böyle şeyler, beklenmedik olaylardı. Bir kısmımızı memnun etse de, halkımızın çoğuna hoş görünmüyordu. Halbuki eskiden kafeşantarlarda Macar, İtalyan, Fransız, Alman artistlerinin sahnelerde çok açık dekolte ve kısa eteklerle dansettiklerini gördük. Hele bir İtalyan kıızı vardı ki eteklerini kaldırdığı vakit mayyosunun bel tarafından çıplak vücudu görünürdü; kafeşantardaki halk bu sahneye bayılırdı.

Selânik'te yavaş yavaş sükûn yerleşmeğe başladı. Çeteler köylerine dağılmış, ziyaretler azalmağa yüz tutmuştu. Herkes işi gücüyle meşgûl oluyordu. Biz, zabıt arkadaşlar, kendi mes-

leği ihtiyaçlarımızı düşünmeğe başladık. Mebuslar Meclisi toplanır toplanmaz ilk iş olarak bir askerlikten istifa kanunu çıkarılmasını istiyorduk.

Gerçek, arkadaşlarımızdan bazıları, rütbelerini muhafaza etmek şartıyla, Kaza Kaymakamlıklarına, Mutasarrıflıklara, Valiliklere tayin ediliyorlardı. Bu kadar da değil; İttihat ve Terakki'ye mensup olmak bir imtiyazmış gibi, şuna buna intisap ederek mevki almağa çalışanlar, alanlar da görülüyordu.

Yalılar, birinci kulübe düşüyordu. Birinci, dördüncü, sekizinci kulüpler rihtim üzerinde, Beyaz kuleye daha yakın yüksek bir binanın altında, büyük bir salonda kendilerine âit günlerde toplanıyorlardı. Bu kulübe bir de sinema perdesi uydurmuştuk. Ben birinci kulübün reisi seçilmiştim. Vali, Defterdar, Belediye Reisi, Adliye Müfettişi gibi büyük mevkili zatler hep bizim birinci kulüpte kayıtlı idiler.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyetin ilânıyla beraber maarife, mekteplere büyük bir ilgi gösterdi. Her kulüp bir mektebi himayesi altına aldı. Bizim birinci kulübün himayesine de, Yalılarda rahmetli Müşür Hayri Paşanın konağı karşısında yaptırdığı kız-erkek (Ravzai Sıbyan) mektebi alındı. Mektebin idaresi için kurulan heyetin reisliğine yine beni getirdiler.

Daha Selânik'e geldiğim, yazerlikle orada kaldığım, 1903 yılında mülki idadinin birinci sınıfına usulü defteri öğretmen vekili olarak tayin olunmuşum. Bunu Müşür merhumun damadı Galip Paşa, Maarif Müdürü Reşit beye söyleyerek yaptırmıştı. O Reşit bey ki Meşrutiyetin ilânından sonra Serez mutasarrıfı olmuş, sonra Cumhuriyete kadar, hattâ Cumhuriyet içinde Sivas ve diğer Vilâyetlerde Valilik etmişti.

Tiran, Berat Rüştüyelerinde fahri öğretmenlik ettikten sonra Selânik'te bir yandan idadide usulî defteri öğretmen vekilliği, öte yandan Hamidiye Sanayi Mektebi hendese, fizik öğretmenliği, sonra Ravzai Sıbyan mektebinde hattâ Alfabe hocalığı etmiş olmak, Selânik'te Mission Laique Française'nin de Türkçe öğretmenliğinde bulunmak, bana bu reisliğin verilmesine sebep olmuştur. Gerçek, daha Meşrutiyetten önce bile Medhi adında bir arkadaşımızın çıkarmakta olduğu haftalık (Bahçe) dergisinde (Terbiyei Etfal - Pedagoji) ye dair yazılar da yazıyordum. Bundan ötürü, bütün arkadaşlar arasında terbiye işiyle en çok ilgili olanı sayılıyordum.

Meşrutiyetin ilânını, pek önemli iki hâdise takip etti. Bun-

lardan biri Bosna - Hersek Vilâyetinin Avusturya - Macaristan Hükûmeti tarafından İmparatorluğa tamamiyle ilhakı, ikincisi de Bulgar Prensi ve Rumeli Şarki Valisi Prens Ferdinandın Bulgaristan Krallığını ilân etmesiydi.

Birinci hâdise bize pek ağır geldi; bunun üzerine memleketimiz halkı Avusturya-Macaristana karşı boykotaj hareketine girişti. O vakte kadar çoğumuz (boykot, boykotaj) kelimelerinin manâlarını bilmiyorduk; birden öğreniverdik. Avusturya - Macaristan, bize bir çok eşya satıyordu; bunların başında fes geliyordu. Avusturya - Macaristan mallarını boykot edince, yani bu malları satın almağa, hele halk çoğunluğu fes yerine keçe küllâh giymeye başlayınca Avusturyalılar telâşa düştüler. Babiâli (hükûmet, daha İttihat ve Terakki fırkasının eline geçmemişti) Avusturya - Macaristan hükûmetiyle müzakerelere girişti; nihayet iki taraf anlaştı, pek iyi hatırlayamadığım bazı menfaatler karşılığı olarak, Bosna - Hersek üzerindeki hâkimiyet hakkında vazgeçti. Zaten bu hak, lâfta kalmıştı; çünkü bu memleket parçası içinde bir tek Türk jandarması bile yoktu; askerî ve sivil her türlü idare Avusturyalılar elinde idi.

Bu anlaşmadan sonra millet bu boykotajında biraz daha devam etti; sonra başka yapılacak bir şey bulunmadığından, hıncını içinde saklıyarak boykotajdan vaz geçti.

Türkten bu türlü bir millî birlik hareketini aklına bile getirmiyen Avusturya-Macaristan idarecileriyle tacileri, kırıgınlığımızı yapmak için olacak, Avusturya - Macaristan'a büyük bir seyahat yapılmasını istedi. Bu seyahate Selânik ile İstanbul'dan iki yüz kişiden fazla yolcu katıldı. İstanbul'dan Bulgaristan yoluyla gelenler, Sırbistanın Niş kasabasında Selânik'ten gelenlerle birleştiler. Ben de bu gezmenin Selânik'teki tertipçilerinden idim. Nişte, Belgrat'ta kalmadık, Macaristan yolundaki (Zemlin - Zimoni) yakınında (Sava) ırmağını geçtik. (Sabatka) istasyonunda bize çekilen ögle ziyafetinde bulunduk..

Uçsuz, bucaksız Macar ovasından geçiyor, ufukta bir dağ parçası bile görmüyorduk. Trenimiz, henüz yeşermeğe başlamış buğday tarlaları arasından geçiyordu. Ekin sıraları, taranmış saçlar gibi, pek intizamlı bir surette işlenmişti. Bizim tarlalarla bunları karşılaştırdınca can sıkılmamak imkânsızdı.

O gün yatsıyı geçe Peşte'ye vardık. Dikkat ettiniz mi? «Yatsıyı geçe» dedim; çünkü biz daha alafranga saat kullanmayı beceremiyorduk!

Macarlar bizi büyük bir gösteri ile karşıladılar. Gar, iğne atsan yere düşmez meseline uygundu; erkekler kadar, belki daha çok genç kadınlar da vardı. Bir de mızıka getirmişlerdi. Biz arabalara bindirdiler, alkışlar arasında otellerimize gönderdiler. Ben, (Avrupa) adındaki güzel, şık bir otele düştüm.

Bu seyahatin İttihat ve Terakki ile ne münasebeti var? dersiniz. Doğrudur; onun için ben de, seyahate âit hatıralarımı başka bir zamana bırakıyorum. Ancak Peşte'de, Viyana'da, Prag'da ben, fabrikaların çoğu yerine okulları görmek istedim, onları gezdim. Peşte'de Türkolog İgnas Kunoş dostumuzun idaresindeki Yüksek Ticaret Akademisinden sonra ana öğretmenlerini yetiştiren bir okula gittik. Bu, iki sınıflı bir okuldu; orta öğretim görmüş kızlar, burada iki yıl, frobel metoduyla küçük çocukları terbiye etmeyi öğreniyor, sonra ana okuluna öğretmen oluyordu.

Sınıflarından birinde müzik dersi vardı; kırk elli kadar kız, ellerindeki kemanla ayakta parçalar çalıyorlardı. Bu okulu ziyaretten faydalanarak Selânik'e döndükten sonra (Ravzai Sıbyan) da bir ana sınıfı açtım, memleketimde bu öğretim şubesinin ilk kurucusu olmak şerefini elde ettim. Bu yolda, okulumuzun Romanyalı bayan Müdürü, bana büyük yardımda bulundu.

Her uğradığımız yerde, verilen ziyafetlerde nutuk söyleyenler arasına beni de sokmuşlardı. Düşünün bir kere: O âna kadar yalnız talebe önünde söz söylemeğe alışmış bir adamın, böyle heyetler önünde nutuk söylemesi kolay mı idi?. Her ayağa kalkışında dehşetli bir yürek çarpıntısına tutuluyordum; söyledikçe yavaş yavaş açılıyor, sona doğru büsbütün serbestleniyordum.

Peşte'den sonra Viyana'yı, Prag'ı, Kuzey Avusturya'yı, Trieste'yi, Fiyüme'yi -öteki şehir ve kasabaları saymakla sözü uzatmak istemiyorum- otuz yedi gün içinde doladıktan, her yerde bir çok iltifatlara nail olduktan sonra, memleketimize döndük.

Size, bu seyahatte bile, daüssila denilen memleket hastalığına tutulduğumu, «Ah, bir memlekete dönsem de taşını toprağını öpsem!» diye içimden inlediğimi söylersem, inanır mısınız?.

Muallim Naci merhum:

**Vatan teranesi habâver oldu ihvana
Ben ağladım yine tesiri dastanımdan**

Demişti. Bülbüle dikenliği, altın kafesten makbuldür, derler. Belki otuz yedi gün süren bir Avrupa seyahatinin sıla hastalığı vereceğine ihtimâl vermeyenler bulunuyor; o güzel, o medenî yerleri gördükçe insanın içi açılmak lâzımgelirken böyle sıla hastalığına tutulması, aptallık değilse bile, densizlik saymak mümkündür; fakat bu hükmü herkese yaymamalıdır. Türk Lisesi Müdürlüğüyle Kıbrıs'ta bulunduğum vakit de böyle bir sıla hastalığına tutulmuş:

**«Toprak damlarından yükselen duman
Amberden daha hoş gelir burnuma»**

Diye tezek kokusuna hasret çekmiştim. Bundan dolayı bana «Ne zevksiz, ne âdi duygulu bir adam» demeye kalkışabilir misiniz?.

Selânik'e döndükten sonra İstanbul'da Mebuslar Meclisinin çalışmakta olduğunu, her tarafta asayişin kemâlde bulunduğunu görerek müsterih olmuştum. Henüz askerdim; beni Köprülü'de Redif Fırkası Erkânıharbiye mühlaklığına göndermek istediler. Bunun bir sebebi vardı; İttihat ve Terakki, Vilâyet Merkezindeki arkadaşlar, Splandit Palastaki toplantıları benim idare ettiğim şüphesine düşmüşlerdi; halbuki ben, ileride bir hâdiseye meydan verecek olan bu toplantıları güzellekle dağıtmak için aralarına girmiştım. İşte bunu bilmiyen, kavrayamıyan merkezdeki arkadaşlar, benim Selânik'ten uzaklaştırılmakla ilgili uygun görmüş olacaklar ki Köprülü'ye naklimi kararlaştırmışlar. Bu, benim kuvvetli bir zannımdır; belki de nakil teşebbüsü böyle bir sebepten ileri gelmiyordu.

Köprülü'ye gitmek istemedim; askerî rüstiyesi müdürüne baş vurdum; bu, beni çok seven kolağası rütbesinde bir arkadaştı... Adını unutmuş olmağımı, kendi kendime affedemiyordum. Hangi derslerin açık olduğunu sordum; üç ders açılmış, bunlardan biri Fransızca dersi imiş. Bu dersin ho-

calığını istedim. Müdür «Mekâtini Askeriye nezareti»ne yazmış; oradan imtihan sualleri geldi, cevaplarımı verdim; bir hafta on gün sonra da, Fransızca muallimliğine tayin emrim geldi.

Vaktiyle öğrenci olduğum bu okulda, daha yaverken, hocam rahmetli Bursalı Tahir beyin müdürlüğü zamanında, bir iki ay öğretmen vekillğinde bulunmuştum; şimdi orada Fransızca öğretmenliği ediyordum.

Bir salı günü, Selânik'te bir fısıltı oldu; baştan başa bütün şehri dolaştı: İstanbul'da bir hükûmet darbesi olmuş, avcı taburları isyan etmiş, İttihat ve Terakki Umumî Merkezi basılmış, ittihatçılar saklanmağa mecbur kalmışlar, vesaire, vesaire..

İstanbul ile telgraf muhaberesi kesilmişti; oradan bir haber almak imkânsızdı. Yayılan haberler ne kadar doğru idi? O gün, rumî Martin otuz birinci, efrenci Nisanın on ikinci Salı günü idi. Ben birinci kulübün reisi olmak sıfatıyla, meseleye çok önemli bir gözle bakmağa kendimi mecbur gördüm.

Bununla beraber, gerek İttihat ve Terakki Vilâyet merkezi, gerek Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa, meseleye şiddetle ilgi gösterdiler. Önce, İstanbul'dan hamiyetli bir telgrafçının verdiği haberle, olup bitenler oldukça anlaşıldı. Gerçekten Meşrutiyeti korumak için İstanbul'a götürülen avcı, taburları isyan etmişler, Sarayın etrafına toplanmışlar, Sultanahmet'te, yanan adliye sarayında toplanmış Mebuslar Meclisini basmışlar, Lâzkiye Mebusu Arslan beyi şehit etmişler, kısaca Meşrutiyeti kaldırmışlar.

Bu haber üzerine Selânik'te, dolaylarında, bütün Makedonya'da Saray'a karşı dehşetli bir hiddet uyandı. Asileri tenkil etmek, meşrutiyeti geri almak için İstanbul'a bir ordu göndermek kararlaştı. Hemen gönüllüler yazılmağa başladı. Silâh, elbise depoları açıldı; gönüllülere elbise, silâh dağıtıldı. Bu gönüllüler içinde Türklerden başka Rum, Bulagr, Musevi gibi gayri müslim vatandaşlar da vardı. Hele, Pepo Modyano adındaki Musevi genci, Musevi vatandaşları gönüllü yazılmağa öyle teşvik etti ki bu gayretten mütehassis olmamak kabil değildi.

OTUZ BİR MART hâdisesi Salı günü olmuştu. Çarşamba günü akşamı hareket ordusunun birinci kafilesi, trenle İstanbul'a doğru yola çıkmıştı. Bir kaç gün Selânik'te ordunun sevki işleriyle uğraşıldı; herkes heyecan içinde idi. Ferik Hüsnü Paşa kumandasındaki hareket ordusunun İstanbul'a varışı, Yeşilköy'de Ayan ve Mebusan azasıyla temas edişi, İstanbul'a girişi, âsi askerlerle harp edişi, günü gününe kulağımıza geliyor-

du. Ordunun Yıldız'a varması üzerine Abdülhamid'in hal'edilmesi, yerine Beşinci Mehmet adı ile Mehmet Reşat efendinin geçirilmesi bekleniyordu. Haberi telgrafhanede almak merakına düştüm. Birinci kulüpten arkadaşım İshak Tevfik (bu zat bir kaç yıl önce vefat etmiştir) ile birlikte Hamzabey dolaylarında, Alâtini hanının üst katındaki telgraf odasına gittik; haberi makine başında almak istiyorduk. Nihayet telgraf geldi, limandaki korvetten yüz bir pare top atılarak, yine padişahın tahta çıktığı ilân edildi. Bu haber Selânik'i yeniden bir bayram gününe çevirdi.

✱ شجر حوت

1897 Ocak ayında sanî mülâzimlikle Tiran Redif taburundan ayrıldığımdan beri, doğduğum yer olan Üsküdar'ı görmemişim. On günlük bir izin aldım ve 1909 yılı Mayısında İstanbul'a geldim. İlk gördüğüm yer, Sultanahmetteki Mebusan Meclisi idi. Meclis kapısında bir komiser rastladım ki bu, daha Harbiye mektebinde beni İttihat ve Terakki Cemiyetine sokmak üzere iken yakalanıp Garp Trablusuna sürülen arkadaşım Halil Hırkaşerifti. Askerlikten ayrılmış, polis mesleğine girmişti.

İkinci ziyaretim, şu şöreti kulaklarımızı dolduran Yıldız Sarayına oldu. Burası, hemen bom-boştu: eşya bile kalmamış gibiydi. Burada beni en çok bahçe ilgilendirdi. Böylece birkaç günümü İstanbul'da geçirdikten sonra yine Selânik'e döndüm.

31 Mart hâdisesi üzerine İstanbul'daki İttihat ve Terakki Umumî Merkezi dağılmış olduğundan, Selânik'teki Vilâyet Merkezi heyeti, önceden kararlaştırılmış olduğu üzere, kendisini Merkezi Umumî olarak ilân etti. Hâdise kapandıktan sonra, İstanbul'daki Merkezî Umumî âzaları Selânik'e geldiler; böylelikle İttihat ve Terakki fırkası Merkezi Umumumisi Balkan Harbine kadar Selânik'te yerleşmiş bulundu.

Hal'i üzerine Abdülhamit Selânik'e getirildi; yalıların en son yapısı olan Alâtini köşküne yerleştirildi; muhafızlığına topçu Binbaşı Rasim, tabipliğe de Doktor Atıf tayin edildiler. Rasim, Türkiye Büyük Millet Meclisinde Millet Vekili iken, bir prostat ameliyatı sonunda Allah'ın rahmetine kavuştu. En küçüğü erkek olmak üzere altı çocuk bıraktı.

Rasim, asıl Arnavutlukta Debre sancağı'nın (Kocacık) (1)

(1) Kocacık nahiyesi on bir köyden kurulmuştu; bütün halkı Türk soyundandı.

nahiyesindendir. Bunlar beş erkek kardeşler. Büyükleri Osman Senayi, Kurmay Albayı idi, emekli olarak Kuleli Askerî Lisesinde öğretmenlik ediyordu. Süvari Generali olan Akif, emeklidir, Süadiye'de oturmaktadır.

Rasim, Süvari Yüzbaşı Süleyman Fehmi, Zihneli Sait (ki Balkan Harbinden sonra İzmir'e yerleşerek ticaret etmeğe başlamıştı), İhsan Namık Poroy (Dolmabahçe, Havagazi Şirketi İdare Meclisi üyesi idi) İttihat ve Terakkinin Selânik Vilâyeti Heyeti İdaresi azasından idiler. Bunların meşrutyetten önce ve sonra, vatana büyük hizmetleri geçmiştir.

Ben, hâlâ Askerî Rüştiyesi Fransızca muallimi idim. Selânik'te eskiden beri çıkan, fakat meşrutiyet ile beraber adının önüne bir (yeni) kelimesi eklenen (Asır) gazetesini, olgun yazılarıyla Fazlı Necip idare ediyordu. Meşrutiyetin ilânından sonra avukat Ahmet Hikmet (Zaman) adında günlük bir gazete çıkarmağa başladı. Ben de, bu gazetede baş yazılar yazıyordum.

Reşat efendinin, Beşinci Mehmet adıyla Padişah olması üzerine, İstanbul gazeteleri, kendisini yüksekte övmeğe başladılar. Bu yaltaklanma sinirlerime dokundu; Zaman gazetesinde (Riyakâr Olmalıyım) başlığıyla bir baş yazı yazdım. Bunun üzerine bir hafta hapse mahkûm oldum. Demek ki meşrutiyetin ilk matbuat mahkûmu ben olmuştum. Bu bir haftayı mektepte geçirdim; fakat gecelerimi, mektepte değil, evde geçiriyordum.

Aradan bir müddet geçti, İttihat ve Terakki Selânik'te bir matbaa kurdu, (Rumeli) adıyla günlük bir gazete çıkarmağa başladı; bu gazetenin baş yazarlığını da ben yapıyordum. Bir gün Berat İdadisinden talebem olan Nebizade Hamdi, arkadaşı Zekeriya ile beni ziyarete geldiler; gazeteciliğe büyük bir me-yilleri olduğunu söyleyerek, (Rumeli) de çalışmalarını istedikler. Bu müracaatı memnuniyetle karşıladım. Yıllarca Trabzon Millet Vekilliğinde bulunmuş olan Nebizade Hamdi, gazeteciliği çoktan bıraktı. Zekeriya Sertelin ise mesleğini neden bıraktığı malûmdur.

Meşrutiyetin ilk zamanlarındaki geniş, eşsiz hürriyet içinde gazeteciliğe başlayan bu iki genç, o hürriyete daima hasret çekegelmişler, fakat sonunda bu hasretin cezasını görmüşlerdir.

1910 yılı Haziranı içinde beni vilâyetten çağırdılar; defterdar Fazıl vali vekilliği ediyordu. Maarif Nazırı Emrullah efendi, Vilâyete yazdığı bir tahriratta, Selânik Vilâyeti için

bir Maarif Müfettişi inha edilmesini bildirmiş; Fazıl Bey beni münasip görmüş. «Seni inha edeceğim» dedi. «Nasıl olur? Ben askerim» cevabını verdim. «Senden münasibini bulamadık» dediler, beni inha ettiler; Temmuz içinde tayin emrim geldi, Selânik Vilâyeti Maarif Müfettişi oldum... Askerlikten istifamın kabulü, Ağustos ayındadır.

Gazetecilikle müfettişliği nasıl telif edebildiğimi tayin edemiyorum. Maamafih bir gün «Arnavutluk ve Arnavutça» başlıklı bir yazı yazdım; Arnavutçanın (Başkimci) lerin istediği gibi, Arnavut harfleriyle yazılmasını müdafaa ettim. Bunda, kendi bakımından hakkım vardı; hattâ Balkan Harbinin çıkmasındaki sebepler arasında ben, Arnavutların hoşnutsuzluğunu kazanmış olmamızı da bulurum.

Bu yazıma İstanbul'dan Şehbenderzade Filibeli Hilmi cevap verdi; Arnavutçanın Arap harfleriyle yazılmasını müdafaa etti. Ben, fikrimi daha şiddetle açıkladım; bunda ısrar ettim. İttihat ve Terakki, benim yerime İstanbul'dan Yunus Nadiyi baş yazar olarak getirtti; ben de gazeteden ayrıldım; kendimi büsbütün müfettişlik işlerine verdim.

Şehir içindeki okulları gezmeğe başladım. Alyans, İzraelit ile Hilfs Ferein der Deutschen Yuden Cemiyetinin okullarından tuttum; Rum, Bulgar okullarına geldim. Halbuki azınlıkların okulları dahi o güne kadar Devlet Müfettişi görmemişti. Yalnız Fransız Frer ve Sörlerin mekteplerini gezmeğe muvaffak olamadım.

Otuz bir, otuz iki yıl uyutulan meşruyeti diriltmeğe çalışanlar kimlerdi? Şu (İttihat ve Terakki) dediğimiz Cemiyeti ilk kuranlar olsun, sonradan onunla kaynaşanlar olsun, politika ve diplomasi namına ne biliyorlardı? Tamamiyle yeni şartlar dahilinde koca bir İmparatorluğu idare edecek kabiliyette miydiler?

Bu soruların cevaplarını vermek kolay değildir. O zaman ki şahsiyetlerin özel hayatları yazıldığı zaman bu soruların cevapları aranır, bulunur.

İttihat ve Terakki, meşrutiyetin elde edilmesinden sonra, Devlet idaresini hemen ele almak cesaretini gösterememiştir. İlk kabineler, hep eski, fakat milletçe namuslu, vatanperver tanınmış adamlardan kurulmuştu. Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesinden sonradır ki İttihatçılar, tamamiyle kendi mesuliyetleri altında bir kabine kurmağı başarmışlardır.

Ben daha Maarif Müfettişi olduğum vakit, İttihatçılar, henüz kabine kurmağı kalkışmamışlardı. Kendilerini yavaş ya-

vaş hükûmet idaresine alıstırmağa çalışıyorlardı. İçlerinde sonsuz bir vatan aşkı, bir Osmanlılık ideali parlıyordu. Sanki dünya ile hiçbir ilgileri yoktu. İçlerinde tek tük ihtisaslı adamlar bulunsa da, bunlar ötekilerin yanında ihtisaslarını göstermeğe bile cesaret edemiyorlardı. Yüksek mevkilere çıkalım, paralar kazanalım gibi hasis düşüncelerden, duygulardan tamamiyle uzak kaldılar. Yüzbaşılığında yirmi mecdiye aylık alırken, Maarif Müfettişi olunca yirmi sarı lira almağa başlamaklığım benim için hayal etmeğe bile cesaret edemeyeceğim büyük bir nimetti.

İşte meşrutiyeti elde etmek için hayatlarını dahi hakir görecektik kadar çalışan gerçek İttihatçılar hep böyle dünyalığa, mevkie karşı kayıtsız kaldılar. Onlar mevkilere koşmadılar, mevkiler onların ayaklarına geldi.

İttihatçıların hükûmet mesuliyetlerini doğrudan doğruya ellerine almakta gecikmeleri, memleket bakımından iyi olmadı, sanırım. Siyasî bilgileri yoktu, an'anelere tâbi olamazlardı; fakat gençtiler, vatanseverdiler, feragatli idiler; hükûmet işlerini ellerine alınca, belki bir hayli pot kıracaklardı; fakat bu kırılacak potların büyük zararları olmayacağına pek de ihtimâl verilemezdi. Onlar, siyaset faaliyetleri içinde kendi kendilerine yetişeceklerdi. Bütünü yeni, memleketin küçük olaylarından, ihtiyaçlarından alınma bir siyaset güdeceklerdi. Böyle olsaydı, sonradan yaptıkları an'aneci kusurları yapmadan yeni bir siyasetle memleketi beklediğimiz, istediğimiz yeni hayata sokabilirdiler.

İttihat ve Terakkinin, Millet Vekili seçimi dolayısıyla siyasî bir parti haline girmesinden önceki üyeleri, eskisi gibi büyük bir itina ile alınırdı; fakat seçimde kuvvetli olmak için keyfiyet kadar kemiyetin de önemi göze çarptı.

İttihatçı olabilmek eskisine nispetle kolaylaştı. Bu yüzden İttihatçıların içine sonradan bir takım menfaat arkasından koşanların da girmiş olduklarını tabii görmelidir.

Bundan başka mutlakiyet devrindeki gizli duran İttihatçıları, hattâ İttihatçıların mahallî kurucularından, İttihat ve Terakkiye karşı muhalefete geçmiş, hattâ kanına susayacak kadar ona düşman olmuş olanlar da vardır. Bu, az çok her memlekette varlığı görülmüş şeylerdendir. Sırası geldikçe bu türlü arkadaşları da bildirmekten geri durmamak isterim; yalnız bu türlü olaylar, gözümle gördüklerimden ziyade kulaklarımla işittiklerimdir. Ben de, ara sıra tolerance (hoş görürlük) ten uzaklaşmışımdır; halbuki siyasî hayatta dahi, hoş görür olmak lü-

zumlu bir meziyettir. Bu yazıları yazarken, elimden geldiği kadar garaz, kin duygularından uzak kalmaya çalıştım. Bir iman, bir akide gibi gönlünde taşıdığı ideale aykırı hareket etmek, millî tarihe hizmet etmek isteyen bir adam için affedilemeyecek kadar büyük kusurdur. İnsanın bilerek veya bilmiyerek işlediği kusurları dahi, vâki oldukları şekil ile ortaya dökebilmesi, bir meziyet olmaktan ziyade vatanî vazifedir. Bundan ötürüdür ki İttihat ve Terakkiye dair olan bu yazılarımda, elimden geldiği kadar tarafsız kalmağı temin etmek isterim.

31 Aralık hâdisesiyle Padişahlığın değişmesi, Meşrutiyet rejiminin kararlaştırılması, İttihat ve Terakkinin artık Selânik'te yerleşerek 1910 da bir kongre kurması, benim de Maarif Müfettişi tayin edilerek askerlikten istifa ettirilmekliğim, artık siyasî hayata olan ilgimi tamamiyle kesmiş gibiydi. İttihatçıydım; İttihat ve Terakki Fırkası mensubuydum; o kadar.

Kongre münasebetiyle Diyarbakır murahhası olarak Selânik'e gelen kongrede gösterdiği büyük dirayetle bütün âzanın hürmetini, sevgisini kazanan Ziyay Gökalp, Selânik'te kendini göstermeye başlayan Türk Milliyetçiliği ceryanını çarçabuk ele aldı, ona önderlik etmeğe başladı. Fırkanın Hamidiye caddesi sonunda yaptırdığı İttihat ve Terakki mektebinde içtimaiyat okuttuğu gibi haftada belli gecelerde de yine orada toplanıyor, (Yeni Lisan) meselesiyle Türkçe üzerine konuşuyorduk. Ziya, rahmetli Ömer Seyfettin'in, Ali Canib'in (Genç Kalemler) dergisinde neşre başladığı (Yeni Lisan) ın kaidelerini tesbit etmekle uğraşıyordu. Ben, teftiş için Selânik'ten ayrılmadığım zamanlar, bu toplantılarda bulunuyordum.

Selânik'te İttihat ve Terakki kongresi sıralarında Merkezi Umumide bir kaç kıymetli genç görmüş, onlarla tanışmak zevkini elde etmişim. Bunlardan biri, Vaşington sefareti müsteşarı iken Allah'ın rahmetine kavuşan Mehmet Ali Tevfik idi. Hece veznini kabullenerek onunla ahenkli şiirler yazıyorduk.

Ankara Hukuk Fakültesi Profesörlerinden rahmetli Veli, hele Şükrü Kaya ile tanışmak bence çok önemli oldu; çünkü bu gençler o vakit, İttihat ve Terakki içinde en aydın üyelerdendiler.

PARTİCİLİK bakımından büyük bir önemi olmadığı için, Sultanî binasında yapmış olduğumuz alfabe kongresini kaydetmeden geçemeyeceğim. Yargıtay üyeleri arasında değerli bir yer alan, rahmetli Necmettin Zahir, o vakit bir ilk okul öğretmeni idi; kongrede elifbanın öğretimi üzerine kendi özel metodunu kabul ettirmiş, o metotla bir de elifba kitabı yazmağa kongre-

ce memur edilmişti. Bu alfabe (kongre elifbası) diye şöhret almıştı.

1911 yılı içinde Beşinci Sultan Mehmet Kosovada, atası İkinci Murad'ı ziyaret etmek arzusunu gösterdi. Kuzey Arnavutları üzerinde de iyi bir tesir yapacağı umulduğundan, hükûmet bu ziyareti önlemedi.

Sultan Reşat, Barbaros Hayreddin zırhlısı, birkaç torpido-nun takibettiği (Ertuğrul) yatiyle Selâniğe geldi. Bu seyahat, benim hayatımda bir yer tutmuştur. Bakınız nasıl? Maarif nezareti, Vilâyet Maarif Müfettişliklerini birleştirmeye kalkmış, Selânik, Edirne, Kosova Valilikleri Müfettişliklerini birleştirmiş. Beni tabiatıyla açıkta bırakmış; fakat yolda Selânik'e doğru gelirken Maliye Nazırı rahmetli Cavit, kendisiyle konuşma sırasında: «Gideceğimiz yerde öyle bir müfettişiniz var ki...» filan diye benden bahsetmiş. Maarif Nazırı rahmetli Abdürrahman Şeref bu noktaya mim koymuş, Selânik'e gelir gelmez Nezarete bir telgraf çekerek benim Selânik, Edirne, Kosova Vilâyetleri Maarif Müfettişliğine 2500 kuruş maaşla tayinimi emretmiş. İşte, Maarif Nezaretine bağlılığım bu suretle esaslandı, kaldı.

Kosova seyahati bittikten sonra ben de Edirneye doğru teftişe çıktım. O sırada Selânik'te kolera vardı. Durmadan hareket halinde bulunduğum için, bulaşıcı hastalık devam ettikçe Selânik'te kalmağı uygun bulmadım. İltisak demiryoluyla (Serez) e doğru yola çıktım. Sereze gelince, Mutasarrıf rahmetli Azmi'yi gördüm; fakat kolera'nın oraya gelmiş olduğunu öğrenince Serez'de kalmadım; Drama'ya yollandım. Burada beni Mutasarrıf rahmetli Tahsin Uzer misafir etti. Draman'ın okullarını gezdim. Burada bir Darülmualimin (İlk öğretmen okulu) açılmıştı. Drama'nın Pürsiçan adında bir nahiye (bucak) si vardı; oraya gittim; güzel bir okulları var idiyse de öğretim, Dramada'kiler gibi eski tarz idi. Yalnız (Pürsiçan)a giderken Kobalısta adında bir köye uğradım ki okulunda Hakkı adında genç bir sarıklı öğretmen vardı. Bu gün bu arkadaş Karadeniz illerinden birinde ilk öğretim müfettişidir (emekliye ayrıldıysa). Onun okulunu çok beğendim. Bu genç benim istediğim tarzda öğretmenlik ediyordu.

Dört gün kadar Drama'da kaldıktan sonra, İskeçe'ye geçtim. Burası tam bir bütün memleketi idi. Drama'da öyle idi ama, nefisliği bakımından, İskeçe'nin yaka tütününü pek şöhret almıştı. İskeçe'nin okullarını da pek beğenmedim. Burada, Rumeli'nin başka yerlerinde raslamadığım sosyal bir teşekkülle

karşılaştım: Cemaati Islâmiye. Mithat Paşa merhum, Edirne Valisi iken, Tuna Vilâyetinde tatbik ettiği Cemaati Islâmiye teşkilâtını bu Vilâyete de şümullendirmiş. Ancak cemaati çoğunlukla medreseliler ele almış oldukları için, burası bana fazla mutaassıp göründü. Burada da genç bir öğretmene rastladım ki, sonradan, 1913-14 yıllarında İzmit Millî Eğitim Müdürü bulunduğum zaman kendisini ilk öğretim müfettişi olarak hizmete almıştım. Şimdi bu arkadaş emeklidir, Adapazarında oturur. Sesi güzeldir.

İskeçe'den Gümülüne'ye geçtim; burası Drama'dan da büyük göründü bana. Tabiatıyla Cemaati Islâmiye teşkilâtı da vardı. Bir okulu gezerken alfabe okuyan bir sınıfa uğradım. Ön sıradaki çocuklardan birinin önünde bir alfabe kitabı vardı ki bütün resimlerinin gözleri çıkarılmıştı. Bu çocuğun Gümülüne Müftüsünün oğlu olduğunu, resimlerin gözlerini evde çıkardıklarını söylediler! Burada da din taassubunun kuvvetli olduğunu gördüm. Öğretmenleri, bu türlü geri geleneklerle çarpı-sacak kudrette bulmadım.

Gümülüne'den Dedeağacı'na indim. Buası, on bir on iki yaşlarında iken geçtiğim güzel, yeni tarz bir şehir idi. Rum halkı çoğunlukta idi. Onların okulları yanında bizimkiler acınacak halde idi.

Üç gün kadar kaldıktan sonra Edirne'ye yollandım. (Firecik) adında bir istasyon vardı. Burada indim. Rüstiyesini gezim. Köy olmakla beraber bir Rüstiyesi bulunması dikkate şayandı. Öğretmeni, kanbur idi; fakat Darülmualimini Rüstiye-den çıkmış olduğu için, zamana göre iyi bir öğretmen idi. Ertesi gün (Sofulu) ya uğradım; sonra (Dimetoka) ya geçtim... Oralarını gördükten sonra Edirne'ye geldim.

Buraya kadarki seyahatimde hiç partizanlık etmedim; ihtiyaç da yoktu. Okul teftişi, zamanımı öldürüyordu da. Fakat Edirne'de iş değişti. Hacı Adil bey Vali idi; İttihat ve Terakki çok kuvvetliydi; fakat burada aydınlar içinde İttihat ve Terakkiye muhalif olanlar da vardı. Bu muhalifler, siyasi bir partiye bağlı değildiler; daha çok Prens Sabahattin'in sosyal ve ademi merkezîyetçi siyasetini benimsemiş gençlerdi.

Bunlardan biri vilâyet maiyet memuru idi; fakat Hacı Adil bey kendisini, Kıyık denilen yerde İttihat ve Terakkinin yeni açmış olduğu yeni tarz okula müdür tayin etmişti. Bu gencin adı Nafi Atuf idi (Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğini yapan rahmetli Nafi Atuf Kansu).

Bu okul öğretimde yeni bir tarz takip ediyordu. Prens Sa-

bahaddin'in içtimaî mesleğinden olmak, Edmon Démolin'in (yeni terbiye) siyle ilgilenmeği icabederdi.

Nafi Atuf'un idare ettiği bu İttihat ve Terakki okulunu pek beğendim. Nafi'in Sultanide öğretmenlik eden değerli bir arkadaşı daha vardı. Adını şimdi hatırlayamadığım bu genci de çok takdir etmiştim.

Edirne Sultanisi, bütün vilâyetin en iyi bir ilim kurumuymuştu. Müdürü rahmetli Sait beydi. Okulu iyi idare ediyordu. Müdür Muavini, yakın zamana kadar Erenköy Kız Lisesi müdürlüğünde bulunan bizim Mahir Hocaydı. Bir zaman önce Kabataş Lisesi müdürlüğünde bulunmuş olan Nuri, Kimya Öğretmeni Eczacı Selâhattin, Edebiyat Öğretmeni rahmetli İskeçeli Sıtkı (Zahir Güvenlinin babası) gibi değerler bir yere toplanmıştı. Mahir, Nuri, Selâhattin kale içinde tuttukları bir evde oturuyorlardı. Ben de onlara misafir oldum. Üçü de İttihatçıydı. Maarif Müdürü rahmetli Galip Bahtiyar'dı. Edirne'de, İstanbul caddesinde, bir Darülmuallimin vardı.

Çocukluğumda iki yıl kadar oturduğum bu şehre hem tarihî ilgilerle, hem de çocukluk hatıralarıyla bağlıydım. Babam Edirne'ye geldiği vakit henüz yanmamış olan Kale içinde bir Ermeni evi tutmuştu. Ben her gün bu evden, tâ Sultanselim dolaylarındaki Askerî Rüştiyesine gider gelirdim. Sonra, çukur bir yer olan Sinan bey mahallesinde, daha sonra da Sultanselim Camiinin yanındaki (Taş odalar) denilen evlerden birine taşındıktı. Şimdi bütün bu tatlı hatıralar kafamın içinden sürü sürü geçiyor, beni kâh gülmseltiyor, kâh üzüyordu.

O günkü Edirne ile bu günkü arasında çok, ama pek çok fark var. Şehrin Sultanselim, Muradiye, Üç Şerefeli, Eski, Yıldırım gibi birkaç tarihi camisiyle henüz yıkılmadıysa eski bedesteniyeye Ali Paşa Kapalı Çarşısından, geçen yıl Tunca üzerinde bulunanı yıkılan köprülerinden, birkaç yıkık anıttan başka bir şeyi kalmamıştır.

1949 yılı kışında bir gün için Edirne'ye gitmiş, eski haliyle bugünkü halini karşılaştırmak fırsatını bulmuştum. Bu serhat (sınır) şehrimizin, Osmanlı İmparatorluğunun ikinci başkenti olduğunu unutabilir miyiz? Burası bir zamanlar bizim en seçme, en kıvrak şehirlerimizden biriydi. Rahmetli babamın her gün iki tekerlekli, bir atlı arabasıyla gidip geldiği kışlalar ortasındaki büyük askerî hastane ile o güzelim kışlalar ne oldu?

Zelzeleye, harp afetine uğramış şehirlerimizden hangisi güzel Edirne'mizin bugünkü acınacak halindedir? Evet, Erzincan, yerle yeksan olmuştur, biliyorum. Biliyor, şiddetle acını-

yorum, fakat, bu Anadolu şehrimiz, halkının, hükûmetin ve yarınki iktisadî kalkınmamızın yardımıyla yeniden gelişecek, büyüyecek, yükselecektir. Erzincan'ın buna istidadı vardır. Lâkin Edirne böyle bir gelişmeye erişemeyecektir. Görünüşe göre gittikçe bozulacak, gittikçe harap olacaktır. İçinde fakir halkından, Devlet memurlarından başka kimse kalmıyacaktır. Sultan Selim gibi eşsiz bir dinî Türk âbidesi, vakıflar idaresinin himmetiyle yaşayabilse de, öteki âbidelerin sonu ne olacaktır? Meselâ Tunca kıyısındaki Yıldırım camiini öyle anlatıyorlar ki, göz yaşarmamak elde değil.

Her neyse... Bir gün beni Kadirî tekke dolaylarındaki İttihat ve Terakki Kulübüne çağırdılar. Benden bir konferans istediler. Konferansa konu atarken, elime verilen tamimin anlatılmasını istediler. Bu tamim (genelge) in, Ziya Gökalp tarafından kaleme alındığı belliydi.

Bu tamimden, Selânik'te iken haberim olamazdı; çünkü oradan çıkalı bir ayı geçmişti. Bununla beraber, ileri Millî Eğitim Bakanlığınca bastırılmış olan (Ziya Gökalp) adındaki kitabımda bu genelgenin bir sureti bulunmaktadır.

Bunda (İttihat) ve (Terakki) kelimeleriyle (Hürriyet) ve (İtilâf) kelimeleri tahlil ediliyor, mânaları üzerinde duruluyor, iki muhalif partinin maksat ve gayeleri açıklanıyordu.

Edirneli arkadaşlarıma, benden istedikleri konferans yerine bu genelgeyi açıklamaya çalışmama müsaadelerini istedim. Memnuniyetle karşıladılar.

İttihat ve Terakki için hatıralarımın ikinci kısmı başlıyor. Bu kısmı daha alâka değer bulacağınızı umuyorum. Hâdiseler imkân verirse onları da sıraya koyacağım. Tarih, yarına ışık tutarsa ibret dersidir.

Bu yazıları, Meşrutiyet tarihine bir hizmet olur diye yazıyorum. Okurlardan çoğu, bu hatıraları ilgi ile okuduklarını gerek yazı, gerekse sözle bana söylediler. Ben bunları tutulmuş notlardan değil, hafızamda kalanlardan çıkarıyorum. Onun için günlerini, aylarını, hattâ senelerini kaydedemiyorum. Şüphesiz bu tarihçe yeter derecede fayda vermez. Fakat bundan sonrakilerini mümkün olduğu kadar, aylarıyla hiç olmazsa seneleriyle yazmaya çalışacağım.

İKİNCİ KISIM

Edirne'de İttihat ve Terakki adamları hayli kuvvetlendi. O vakit memurlar, öğretmenler, hattâ çoğu askerler Cemiyette âza idi. Askerlerin siyasî cemiyetlerle ilgilerini kesmeleri, siyasetle uğraşmamaları hakkında emirler verilmiş ise de subaylar yine cemiyette çalışmaktan geri durmuyorlardı.

Teftiş etmek istediğim Sultani Mektebinde müdür olan Sa- it bey okul işiyle meşgul idi; siyasetle o kadar ilgilenmiyordu; bununla beraber, büsbütün de cemiyet dışında değildi. Hasan Mahir, Nuri, Kimya öğretmeni Eczacı Salâhâttin, Reşadiye mahallesi, (Eski Kale içi) nde bir evde oturuyorlardı. Beni de evlerine misafir almışlardı. Üçü de Cemiyetten idi. Maarif Müdürü Millet Vekili iken Allah'ın rahmetine kavuşan Galip Bah-tiyar idi. O da arasına bize geliyordu, birlikte hoş beş ediyor-duk.

Bununla beraber İttihat ve Terakki Cemiyetiyle ilgisi bu- lunmayan, Prens Bebahattin beyin içtimâî mesleğine bağ- lı genç, münevver arkadaşlar da vardı; bunlardan Nafi Atuf Kan- su ile, bugün ismini hatırlayamadığım bir genç, vali maiyetine memur idiler.

Edirne'deki okulları teftiş ettikten sonra, içlerinde hemen hiç birini tanımadığım Maarif Erkânîyle tanışmak, görüşmek üzere, İstanbul'a gittim. 1911 yılı Eylülünde, yahut Ekiminde İstanbul'a geldim. Maarif Nazırı (Tuba ağacı) diye şöhret bu- lan bence büyük mütefekkir Emrullah efendi merhumdu. Ken- disini gördüm. Lâheyde toplanacak Milletlerarası Ahlâk Terbi- yesi kongresine gitmek üzere rahmetli Süleyman Paşazade Sa- mi (Serveti Fünûn şairlerinden Süleyman Nesib) beyle beni memur edecekti. Kongreye sunulmak üzere bir rapor hazırla- mamızı emetti; fakat biraz sonra nazırlıktan çekildi; hatımda kaldıysa Maarif nezaretine Gelenbevi Sait Bey geldi.

İttihat ve Terakki liderlerinin, beceremeyecekleri korku- siyle Devlet işlerini, hiç olmazsa alışınıca kadar, yaşlı, tecrü- beli zatlara bırakmış olmalı, bence büyük bir hata olmuştur.

31 Mart hâdisesine kadar bu hareketlerinde mazur görülebilir- lerd; fakat bu hâdiseden sonra Hükûmeti, tecrübesiz de olsa- lar, ideallerine uygun bir gayretle çalışmak üzere ellerine al- malıydılar. Ta Babiâli baskınına kadar, böyle yapmamaları, memleket için hayırlı olmamıştır, sanırım. Bu mütaleam geçi- rilip acı tecrübelerden aldığım dersin mahsulüdür. O vakit ben de Devlet siyasetine yakından ilgilenmediğim halde, onlar gibi düşünüyordum.

Hakikatte inkilâbı yapan adamlar, onun mesuliyetlerini de yüklenmelidirler. Devlet işlerini el bile sayılamıyacak adam- ların ellerine bırakarak, Millet Meclisindeki çoğunluklarına gü- venmek elbette doğru değildi. Hele hiç de mütecanis olmayan bir mecliste çoğunluğun pek o kadar önemli işler beceremeye- ceğini de kabul etmek lâzımdır. Arkadaşlarla beraber biz de bunu geç anladık. İleride bahsedeceğim hâdiseler, bu geç an- layışın neticelerine başlıca delillerdir. Eski rejimde tecrübe gördükleri sanılan adamlar, yeni bir ruhla işe sarılamazlar, in- kilâbın istediği ruhta çalışamazlardı.

Emrullah efendinin çekilmesinden sonra Marmara havza- sında epeyce büyük bir zelzele oldu. Nezaret, zelzeleden yarı harap olan, yahut büsbütün yıkılan okul yapılarını görüp bir rapor hazırlamak üzere beni memur etti, yanıma da nezaret mimarı Makasdar efendiyi verdi.

Bu arkadaşla vapura binerek Tekirdağı, Mürefte, Şar- köy kasabalarını gezdik. Şarköyden sonra vapur olmadığın- dan tek direkli bir yelkenliye binerek, ölü dalgalı bir denizde on bir saat çalkalandıktan sonra Gelibolu'ya, oradan Çanak- kale'ye geçtik. Raporu hazırlamak, üzere Makasdar efendi doğ- ruca İstanbul'a döndü, ben vapurla Dedeağacı'na, oradan Edir- ne yolu ile İstanbul'a geldim.

Bu gezişim bir ay kadar sürdü; gördüğüm yerlere iki şe- hirle üç kasaba daha eklendi.

İstanbul'a geldiğim vakit vakalar birbirini kovalamıştı. Ku- zey Arnavutluk kaynıyordu. Güya bir sakal vergisi davası or- taya çıkmıştı. Başta vilâyetinli Hasan bey gibi Başkimcilik'in önderlerinden olan Arnavut mebuslara o ana kadar Sarayın lû- tuflarını görmüş, asker, vergi vermeği öğrenmemiş, nüfuzlarının kırılacağını sanmış olan Kosova Arnavut beyleriyle ağaları, Arnavutluk muhtariyetini düşünen Başkimciler, hükûmeti korkutmağa başlamışlardı. Hükûmet işi mahallinde tetkik et- mek üzere, Dahiliye Nazırı Hacı Adil beyi Arnavutluğa gön-

derdi. Rahmetli Hacı Adil, dolaşıp döndükten sonra, görüp geçtiği yerlerde sükûn olacağına, şimalde isyanlar baş gösterdi. Hükûmet, eski tarza uyarak, asileri asker kuvvetiyle yola getirmeğe çalıştı.

Anlaşıyor ki, Arnavutluk gibi öteden beri Osmanlı Devletine sadakat göstermiş olan bir diyarın bu karışıklığı, Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya gibi devletleri, Türkleri Balkanlardan söküp atmak, yerine kendileri geçmek zamanının geldiğini anlamışlar, aralarında bir Balkan İttifakı kurmuşlardı.

O vakit Harbiye Nazırlığında Mahmut Şevket Paşa, Harbiye Nezareti Levazım Müdürlüğünde de İsmail Hakkı Paşa bulunuyorlardı. Fakat Beyazıtta, otomobili içinde Mahmut Şevket Paşayı öldürdüler. Bu acınacak hâdise hükûmetin gözünü açtı. Zaten Balkanlardaki siyasi cereyanları bilen Devlet adamları, Rumelinde çıkması muhtemel olan bir harp için hazırlanmağı uygun buldular. Erkânı Harbiyei Umumiye bir yandan seferberlik plânlarını hazırlarken öte yandan da Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa, silâh, cephane, giyecek, içecek gibi askeri malzemeyi biriktirmeğe koyuldu.

Nihayet dört Balkan Devleti Osmanlı Devletine bir nota vererek bize karşı harp ilân ettiler. Ne yazık ki, o sırada İttihatçılar bir hükûmet darbesiyle devrildiler. Kâmil Paşa, kabineyi kurdu, Harbiye Nazırlığına, eski Hürriyetçilerden olmakla beraber İttihatçıları sevmeyen Nazım Paşayı getirdi. Nazım Paşa İttihatçılardan kalan bütün kumandanları değiştirdi. İsmail Hakkı Paşayı Levazım Reisliğinden çıkardı.

Rumeli'de başhyan Balkan savaşı, Türk askerinin bütün cesaretine, gayretine rağmen, komutanların Erkânı Harbiyeye yapılmış olan harp plânlarını, nerelerde ne kadar asker, ne kadar malzeme bulunduğunu bilmemelerinden Osmanlı ordusu taraf taraf bozulmağa başladı.

Harp başlamadan, Kâmil Paşa kabineyi kurmadan önce, İstanbul'da İttihat ve Terakki Cemiyeti devrilerek yerine (Büyük Kabine) denilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi geçmiş, İttihat ve Terakki liderlerini takibe başlamıştı. Bunların bir kısmı ortadan sıroidular. Nuruosmaniye'ye giden cadde üzerinde (Tanin Matbaası) na çıkan yolun başında şimdi ana ve ilk özel okulunun bulunduğu İttihat ve Terakki Merkezi Umumisi de nezaret altına alınmıştı.

Böyle bir sırada ben, buraya uğramaktan kendimi alama-

dım, Selânik, Edirne, Kosova vilâyetleri müfettişliğimi yine muhafaza ediyorsam da mazullar gibi yarım maaş aldığımından çoluk çocuğumla geçinemiyordum. Üstümde bir pelerin, ayaklarımda birer sandal ile geziyordum.

Merkezi Umumiye girdim; orada baş kâtiplik eden Şâkrü beyi buldum. Bana içleri kâğıtlarla dolu iki büyük dosya verdi, bunları emniyetli bir yerde saklamaklığımı istedi. Bunları aldım, birini göğsüme, ötekini arkama bağlayarak pelerinin altına sakladım.

Şüpheli bir adamdım; Mahmutpaşa Şariat Mahkemesinin karşısında bir evde oturuyordum. Bu dosyaları evime götürmezdim. Rahmetli babam, Beşiktaşta, Abbasagada oturuyordu. Oraya gittim, dosyaları anneme verdim. O, bunları bir tah-ta sandıkçığın içinde bahçeye gömdü, sakladı.

Balkan savaşı başlamıştı, ordu yer yer bozgunluğa uğruyordu. İşkodra, Yanya kaleleri tecrit edilmiş, Selânik'teki Ordu Kumandanı Hasan Paşa değersizliği yüzünden Yunan ordusuna teslim olmuş, nihayet topçu Şâkrü Paşanın kumandasındaki ordu Edirne'de Bulgar ordusu tarafından kuşatılmıştı. Altı yüz bu kadar yıllık koca Osmanlı İmparatorluğu, asırlarca hâkim olduğu küçük milletlerin saldırışı önünde inkiraza doğru gidiyordu.

İstanbul'da halk neler olduğunu, olacağını biliyor, bu yenilmeler karşısında yüzü kızarmış bir halde inleyip duruyordu. Nihayet Bulgar ordusu Edirne'yi kuşattıktan sonra, Çatalcaya kadar yürüyüp gelmişti. Burada düşmana karşı koyan ordumuz maddeten perişan bir halde idi. İstanbul'un Bulgarlar tarafından zaptı, bir takım kötümserlerce, mümkün görülüyordu. Belki hakları da vardı. İstanbul'da, önlerinde nöbetçiler bekleyen vagonlar yiyeceklerle dolu olduğu hâlde içlerinde ne olduğu bilinmiyor, askerlerimiz açlıktan kıvranıyordu. Derken Çatalca'daki ordumuzda, bunca felâket yetişmiyormuş gibi kolerada çıkmasın mı? Bunun ne kadar tahribat yaptığını bilmiyorum; fakat bu halinde bile ordu, düşmana aslan bir bekçi gibi diretip duruyordu. Ordumuzun Marmaraya dayanan sol cenahını Mesudiye zırhlısı toplarıyla koruyordu. Böyle derin bir felâket içinde inlerken bir gün Cağaloğlunda, dörtyol ağzında Talât'a rastgeldim. Yüzü kara bir sarılıktaydı. Bu halini gören ona acırdı.

Nereden geldiğini sordum. Gözleri bulandı, yanaklarından yaşlar akmağa başladı. O da, ben de titriyorduk. Gözümde,

kalbimde bir kahraman olarak yaşadığım Talât'ın bu hali beni son derecede sarstı. Cepheden geldiğini, halimizin perişan olduğunu söylerken, dizlerimin bağı çözülüyordu. Oraya yıkılacağım sandım.

Garp Tarablus'unda İtalyan istilâ ordusuna karşı koyan Tarablus'ta rahmetli Fethi, Bingazi'de rahmetli Enver, Derne'de rahmetli Mustafa Kemâl, Balkan Harbi üzerine oralarından ayrılarak memleketlerine dönmüşlerdi. Tarablus'u, Bingazi'yi kendi mukadderatına bırakmak zorunda kalan bu kahramanlar, Bulgar ordusuna karşı çarpışmaya hazırldılar; fakat iktidar mevkiinde bulunan Kâmil Paşa kabinesinin Harbiye Nazırı Nazım Paşa, İttihatçıdırlar diye onlara yüz vermedi.

Talât'a rastladığımdan on beş yirmi gün geçti geçmedi, başta kendisi, yanında beyaz bir at üstünde olmak üzere Enver, Mustafa Necip gibi gözünü budaktan sakınmayan, Ömer Naci gibi cesaretine hatipliği de ekleyen arkadaşları, daha da yirmi yirmi beş kadar İttihatçı ile Babıâliye yürüdüler. Biz, bu yürüyüşü biraz evvel haber almış, Babıâli caddesine çıkan yolların başını tutmuştuk. Ben, Derleme Müdürlüğünün bulunduğu İshak Efendi mektebinin köşesinde duruyordum.

Bu otuz kişilik hayet Babıâli'ye doğru haşmetle, hırsla yürüyordu. Bu gelişten haberi olan hükûmet galiba Memduh Paşa kumandasında yüz kadar silâhlı askerî parmaklığın içine dizmiş, silâha davran vaziyetinde gelenleri karşılamaya hazırlandı.

İttihatçılar kapıdan içeri girdiler. Ömer Naci doğru Askerin karşısına dikildi. Onlara anlıyacakları dil ile, geçirmekte olduğumuz felâketleri anlatmaya koyuldu. Naci «Düşmanı Çatalca'ya kadar getiren silâhlarınızla, işte karşınızdayım, beni vurun» deyince neferler silâhlarını indirdiler.

İçeride bir şeyler oluyordu: biz neler olduğunu bilmiyorduk. Babıâli içinde patlıyan silâhların seslerini işittik. Biraz sonra Kâmil Paşanın sadareten istifa ettiğini, Harbiye Nazırı Nazım Paşa ile Yaveri Kıbrıs'lı Tefvîk'in, bu arada da Mustafa Necip'in öldürülmüş olduklarını öğrendik.

Bu Babıâli baskınının günlerce, haftalarca düşünülerek karar verilmiş bir hareket olduğunu, o gün gibi bu gün de zannetmiyorum. Biz İttihatçılar birlikte yaptığımız bütün hareketlerimizde, âni ihtiyacın tesiri altında bulunurduk. Memleket, Millet için yapılması zarurî görünen hareketler, çok defa birkaç saat içinde kararlaştırılır, derhal de işe başlanırdı.

Kâmil Paşa Kabinesine kadar İttihat ve Terakki, yukarıda da söylediğim gibi, kendinden olup da tecrübesi bulunan yaşlılara hükûmet mesuliyetini yüklemişti; fakat bu vak'adan sonra artık hükûmeti idare mesuliyetini tamamiyle omuzları üzerine alması zarurî olmuştu.

Sadarete Sait Halim Paşa geldi. Dahiliye nazırlığını Talât üzerine aldı. Cavit Bey Maliye Nazırı, Ürgüplü Hayri Efendi Evkaf Nazırı, Mentesheli Halil Bey Hariciye Nazırı, Şükrü Bey Maarif Nazırı... İşte şimdi hakikî bir İttihat ve Terakki kabinesi kurulmuştu.

Hükûmetin her şeyden önce yapacağı iş düşman ordusunu Çatalca'dan geri püskürtmektir. Enver Bey Çatalca Ordusu Er-kânı Harbiyesine tâyin edildiği gibi, Gelibolu dolaylarında yeni bir ordu vücuda getirilerek Fethi, Mustafa Kemâl Beyler oraya gönderildi. İsmail Hakkı Paşa tekrar Levazım Reisliğine getirildi.

Ordu, âdeta yeni baştan tensik edildi. Mamafih, o sırada Balkanlı müttefikler arasında ihtilâf çıkmış, Bulgar ordusu Sırp'lara karşı da bir kuvvet ayırmak zorunda kalmıştı. Yine öyle iken Çatalca önünde direnip duruyordu.

Lâkin bir yandan Çatalca'daki ordu, eski Türk akıncıları gibi ileriye atılan Enver'in arkasından Çatalca'daki Bulgarlara âni bir hücumda bulunurken Gelibolu'da hazırlanmış olan ordumuz da, Fethi ve Mustafa Kemâl'in idareleri altında ileriye yürüdü. Bulgarlar, eski bir tabirimizin ifade ettiği gibi «Kah-karî bir hezimete» uğradı; Edirne'deki muhasarasını da kaldırarak, sınırlarının içine çekildi.

Doğu Trakya'yı düşmandan boşaltan ordu, Batı Trakya'ya doğru neden ilerlemedi? Buna büyük devletlerin tazyikli bir müdahalesi sebep oldu. Tarihe geçmiş olan bu hâdiseleri, hafızamdan çıkarıp yazmağa ne hafızamın kudreti elverir, ne de bu hatıralar içinde yeri vardır.

İttihat ve Terakki Hükûmetinin iktidar mevkiine geçmiş olması, iç ve dış idare sorumluluklarını artık tamamiyle üzerine alması icabetti. Bundan da tabii bir şey olamazdı. Muhalifleri, bugün bile, onun aleyhinde bulunmaktan tuhaf bir zevk duymaktadırlar. İktidar mevkiini ele geçiren İttihat ve Terakki-kicilerin, bütün acemiliklerine rağmen, 1914-18 harbine kadar ellerinden geldiği kadar ciddiyetle, samimiyle memleketi iyi idareye çalıştıklarından şüphe etmeye hakkımız yoktur, sanırım. Hem Balkan Harbiyle, hemen bütün cihanı alt üst eden

Birinci Cihan Harbi arasındaki zaman iki yılı bile bulmamıştır. Irak'ı, Süriye'yi, Filistin'i, Hicaziyle beraber koca bir İmparatorluğu idare etmenin güçlüğü neye takdir olunmuyor? O zaman içindedir ki Arap milleti kendini göstermeye başlamış, bu millî hareket üzerine ilkin -hatırımıda iyi kaldıysa- Beyrut'la Şam'da birer Arapça ders okunan lise açılmıştı. Bu, ileride Irakla Hicaz'a teşmil olunacak mahallî Arap muhtariyetinin bir başlangıcı değil miydi? Eğer Birinci Cihan Harbi çıkmasaydı, yahut Osmanlı devleti bu harbe girmemiş olsaydı, muhtelif Arap memlekelerinin muhtariyetleri hayli ilerlemiş bulunacaktı.

Burada (Türk Yurdu) dediğimiz müessese ile İstanbul'daki Arapların (Elmüntedel Edebî) namı altında kurdukları Milliyetçi Cemiyet arasında bir kardeşlik kurulmağa başladığını uzun uzadıya anlatmak faydalı mıdır? Yalnız şukadar söyleyeyim ki bu Arap cemiyeti, Kahtanîlik iddiasıyla Arap milliyetçiliğini ileriye sürüyordu. Böyle iken biz Türkçüler, bunlara mümaşat gösterdikti; bu hoşgörülük onların merkezini dostça ziyaret etmek derecesine varmıştı.

Milliyetçi görünmeyen, hâlâ «bilâ tefriki cins ve mezhep» prensibine hakikî bağlılık gösteren İttihat ve Terakkinin Merkezinde olsun, hükûmetinde olsun, bir hayli arkadaş vardı, bunlara rağmen, siyasi olmıyan Türk Yurdu ile Türk Ocağı, Araplarla anlaşma yoluna girmeye başlamış bulunuyordu.

Bu, İttihatçıların ne kadar geniş düşünmeye başladıklarını gösteren başlı başına bir delil değil midir? O vakitler, Türkçülüğümüzün ilmî bir önderi sayılan Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Umumî Merkezi azasından idi.

Bu hürsüz geçen bir buçuk yıl içinde İttihat ve Terakki Hükûmeti, memleketin gerek iç, gerekse dış işlerinde bir takım başarılar da yapmağa muvaffak olmuş, bunların bir kısmını Birinci Cihan Harbinin başladığından sonra bile gerçekleştirmiştir.

Sait Halim Paşa kabinesinde Maarif Nazırı olan Şükrü Bey, Emrullah Efendi merhumun düşündüklerini tahakkuk ettirmeğe başladı. Yukarıda da söylediğim gibi Emrullah Efendi (Tuba Ağacı) diye bir dava tutturmuştu. O vakit onunla eğlendiler; bu gün de eğlenenler vardır ya. Halbuki bu doğru bir prensipti. O vakitki gibi bugün de ben (Tuba Ağacı) tarafılsım.

Tarihin eski devirlerini gözden geçirdiğimiz vakit, ilmin medreselerde gelişmiş olduğunu görürüz. Bu medreseler, her

türlü ilmi tetkikleri yapardı. Yalnız din üzerinde değil, riyaziyat, fizik, kimya, felsefe üzerine dahi dersler okuturdu. Buralara gelenler, ilk okuyup yazmağı sübyan mekteplerinde öğrenirler, sonra kendi kendilerine çalışarak, medreseye girecek kadar bilgiyi elde ederlerdi. Birer Üniversite mahiyetinde olan bu medreselere mahalle mektebinden başka mahreç yoktu.

Alimler yetiştiğinden çok sonradır ki okuttukları derslere devam edebilecek öğrenci için, dereceli okullar kurulmuştur. Bu gün de bu okullara öğretmen yetiştirmek Üniversite'nin vazifesi olduğuna göre (Tuba Ağacı) nazariyesi bu suretle sabit olmuş değil midir? Şüphesiz, ilim aşağıdan yukarıya doğru çıkamaz; yukarıdan aşağıya iner. Mutlakîyet idaresi bile önce tıp, harp okullarını, ondan sonra bunlara muhleç olan idadileri, daha sonra rüştiyeleri vücade getirdi. Neden sonradır ki sübyan mekteplerinin yanında resmî programlara göre öğretim yapan ilk okullar açıldı.

Şükrü Bey, Darülfünunu kuvvetlendirmek, hakikî bir Darülfünun vücade getirmek için -Bu, Ziya Gökalp'ın telkini üzerinedir- eldeki profesörlerimize ilâve olarak, Almanya'dan mütehassıslar getirtti; Ziya'yı içtimaiyat profesörü yaptığı gibi onun tavsiye ettiği gençleri de Darülfünun kadrosuna aldı.

Bundan sonra 1913 de (Tedrisatı Sultanî haline konulan idadileri) ni yayınladı. İstanbul'da Sultanî haline konulan idadileri gibi vilâyetlerdekiilerini de Sultanîlere çevirtti.

Felsefe kamusu yapılması için bir encümen kuruldu. Bu encümen, kamusa esas olacak kelimelerin bir lûgatçesini yaptı. Bundan başka Şükrü Bey Fransızca büyük pedagoji lûgatini tercüme ettirmeğe başladığı gibi, Osmanlı tarihi içinde yetişmiş büyük yazarların kitaplarını da birer birer bastırmaya koyuldu. Türk Maarifinin taklit olmıyan Garplı ve muhakkak ki Millî bir temel üzerinde kurulması ve yükselmesinde bu tertemiz vaton çocuğunun himmeti büyüktür. Ruhu şadolsun...

Dahiliye Nazırı olan Talât bey, Vilâyetlere bir nevî mahallî muhtariyet sağlıyan (İdarei Umumiye ve Hususiye Vilâyeta Kanunu Muvakkati) ni yayınlatarak mahallî idareleri, vilâyet meclisleriyle encümenlerini kurdu.

Evkaf Nazırı Ürgüp'lü Hayri efendi, bir yandan vakıfları ıslaha başladı; bugünkü büyük vakıf hanları onun eserleridir. Bundan başka, nezaretinde kurduğu tedrisat idaresiyle, bir yandan medreseleri, yeni ihtiyaçlara göre ıslaha, öte yandan da ilk ve orta okullar açmağa muvaffak oldu.

Maliye Nazırı Cavit beyin yaptıkları, ihtisasının dışında olan şeylerdir; bunlardan bahse cesaret edemem.

Posta ve Telgraf Nazırı Oskan efendinin zamanı ise bugün dahi tahassürle anılmaktadır.

Harbiye Nazırı Enver Paşadan da bahsedeyim: Onun Nazırlığı zamanında yapılan işler askerî tarihimizde kayıtlı olmak lâzımdır. Enver hakkında bugün dahi kötü dil uzatanlar görülmektedir. Halbuki o, gençliğinde Manastır dolaylarında yüksek kahramanlığını göstermiş bir Türktü. Ölümü göze alarak Makedonya dağlarına çıkmış, Bulgar çetecilere karşı hemen sayısız muvaffakiyetler göstermiştir. Gerçekten ölümü istihkâr etmiştir.

Bir Sultanla evlenmiş olmasını kusur sayanlar, kendi küfünde kiminle evlense, onu da kusur sayarlardı; çünkü Enver'i sevmezler, çünkü onu bilmezler.

Sarıkamıştaki harekâtı bir askerî hatadır, şüphesiz; fakat bu bir ihanet değildir ve muvaffakiyet ümidiyle yapılmıştır. Hangi harpte kumandanın hata etmediği olur? Bu, hiçbir yerde, hiç bir vakit vatanı bir ihanet sayılmamış, hatayı işleyen cezaya uğratılmamıştır.

Enver, hatasını tamire de çalışmıştır.

Birgün trende, pek iyi tanıdığım bir arkadaş bana şöyle bir hikâye anlattı:

Birgün içlerinde doktor Nazım da, Salâh Cicoz da bulunan üç dört İttihatçı arkadaş konuşuyor, Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemâl'in terfi edemediğini teessürle söylüyorlarmış. Tam bu sırada içeriye, o vakit Başkumandan Vekili olan Enver girmiş, neden bahsedildiğini sezmış, ama ne konuştuklarını sormuş, kimse cevap vermemiş. Hiç bir vakit sözünü saklamadığını bildiği Doktor Nazım'a «Sen söyle, ne konuşuyordunuz?» diye sormuş. O da mevzuu anlatmış.

Enver, gülerek cebinden Mustafa Kemâl'in terfi fermanını çıkarıp göstermiş, şu sözleri de ilâve etmiş:

— Ona Paşalık rütbesi değil, Padişahlık verseniz yine kanmaz. Allah olmak ister.

Bunu bir akşam Atatürk'e anlatmışlar. O da:

«Ben Enver'i sevmezdim; fakat bu sözüne karşı fikrimi değiştirdim.» cevabını vermiş. Bu hikâye rahmetli Salâh Cicoz'dan rivayettir.

Binaenaleyh her vakit dini bütün bir Müslüman, idealist bir Türk olarak yaşayan, zenginlik gibi dünya matalarına zer-

re kadar değer vermemiş olan Enver, nihayet bu uğurda Türkistan'da çarpışırken alından vurularak ölmüştür.

Ölümlerin aleyhinde bulunmak ne müslümanlığa yakışır, ne Türklüğe; hele Enver gibi, bir ideal uğruna can veren bir şehidin aleyhinde söylemek en hafif bir tabir ile, ayıp değil midir?

Hariciye Nazırı Halil Mentеше'yi de hayır ile yad etmek bir vazifedir. Çiftlik çubuk sahibi iken işleriyle uğraşacak yerde, daha mutlakiyet devrinde Paris'e giderek İttihat ve Terakki adamları arasına karışan bu arkadaş, nazırlığı zamanında olsun, Cumhuriyet Halk Partisi Vekilliği zamanında olsun, vatanına sevgisi, Türkçülük idealine bağlılığı, namusluluğu ile, düne kadar herkesin sevgisine, saygısına nail olmuştur.

Kısacası İttihat ve Terakki hükûmeti, en karışık zamanlarda dahi vatan için elinden geldiği kadar çalışmıştır. Öyle olmasaydı, Sait Halim Paşa İtalya'da, Talât Almanya'da, Cemâl Gürcistan'da Ermeni intikamcılarını tarafından öldürülür müydüler?

Harbe girmiş olmaları mı bir cinayetti? O harbe nasıl olsa girecektik. Çünkü asırlık korkunç bir düşmanımız vardı; onun yenilmesi lâzımdı. Harbe daha sonra girsek daha iyi olurdu, denecek. Belki öyledir. Bir hükûmetin binbiri ardınca gelen «emrivaki» ler karşısında bulununca, onlardan birine tabi olması, belki siyasî bir hatadır; fakat bir vatanseverliktir de.

Yukarıda da söyledim: Kendilerini müdafaa edemeyecek olan ölümlerin arkasından ulu orta atıp tutmak seciye sahiplerinin işi değildir.

Hatıralarımı yazarken şahıslardan bu yolda bahsetmek istemezdim. Fakat nedense hâlâ mı hâlâ, zilletlendirilecek surette onlardan bahsediliyor. Bu ayıba karşı bir iç isyanı duyduğum için İttihat ve Terakkinin bu adamlarından bahsettim.

Burada biraz da Meşrutiyet devrindeki edebiyattan söz açmaktan kendimi alamıyorum.

Edebiyatı Cedideciler susturulduktan sonra, Fecri Aticiler meydana çıktı. Bunlar, değerli gençlerdi. Edebiyatı Cedidecilerin yolunda, yenileştirmek isteğiyle, yürüyorlardı. İstanbul'da Celâl Sahir, Köprülü Fuat, Emin Bülent, Ahmet Haşim... Rumeli'de Ömer Seyfettin, Ali Canip, Ömer Naci gibi genç Fecri Aticiler, Meşrutiyetle beraber (Serveti Fünun) u ellerine aldılar.

Ancak Meşrutiyetin ikinci senesinde, Selânik'te bir (Yeni Lisan) meselesi başladı. Derken, İttihat ve Terakki kongresine Diyarbakır murahhası olarak gelen Mehmet Ziya bey, Merkezi Umumî azası olarak Selânik'te kalınca, oradaki bütün gençleri yavaş yavaş çevresine topladı.

**Vatan ne Türkiyedir Türklere ne Türkistan
Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan.**

Diyen Ziya, Selânik'te yeni lisancılarla birleşerek onlara önder oldu.

Aruzu bırakarak hece vezniyle şiir yazılmasını teşvik etti. İstanbul'dakilerden bu cerayana ilk uyanlar Celâl Şahin ile Emin Bülent oldu. Selânik'te iken Aka Gündüz imzasıyla şiirler yazmaya başlayan Enis Avni hece veznini iyi kullananların başında gelirdi.

Balkan faciasından sonra, bütün bu gençler İstanbul'da birleştiler. İstanbul'da da, belki Selânik'ten evvel Türkçülük cereyanı başlamıştı. Müftüzade Ahmet Hikmet, Necip Asım gibi zatlar, (Türk Derneği) adında aylık bir mecmua çıkarmaya başlamışlardı; fakat başta Mehmet Emin Yurdakul olmak üzere Yusuf Akçura, Doktor Hüseyinzade Ali gibi büyük değerli zatlar, (Türk Yurdu) adında bir cemiyet kurdular. Maksudları yabancı diyarlardan Türk gençlerini getirterek İstanbul Darülfünununda yetiştirmektir. Bunun için yine aynı isim altında on beş günlük bir mecmua çıkarmaya başladılar. Evkaf Nazırı Ürgüplü Hayri bey de gelecek gençler için Vefada bir bina yaptırmaya başladı.

(Türk Yurdu) çıkmakta olan dergilerin belki en iyisi, en kuvvetlisiydi. Buna Mehmet Emin Yurdakul dan başka Ziya Gökalp de yazmaya başlamıştı. Celâl Sahir de yazıyordu.

Bir yandan, o zamana göre gerçekten güzel bir baskıda çıkan (Şehbal), pek mütena resimlerle süslü bir dergi idi. Bundan başka bir de, yine oldukça güzel (Resimli Kitap) dergisi çıkıyordu.

(Serveti Fünun) Meşrutiyetle beraber eski edebi şeklini almaya çalışıyor, Fecri Atıcıların şiirlerini yayınlıyordu.

Bunlar, ilmi, edebi dergilerin başında gelenlerdi. Çıkıp batanları zikretmiye hacet görmüyorum.

İyâ Gökalp'in hece vezniyle, fakat çetrefilce bir lisanla yazdığı şiirler, memlekette yavaş yavaş aruzu unutturma

yolunu tutmuştu. Pek genç şairler, çoğunlukla hece vezniyle şiir yazıyorlardı.

İttihat ve Terakki Merkezi Umumisi Selânik'ten geldikten sonra, Babıâli (Ankara) caddesindeki galiba Orhan bey hanında küçük dediğimiz Talât (şimdi İzmir'de bulunan Talât Muşkara) (Hak) adında günlük bir gazete çıkarmaya başladı. Bu gazete, haftada bir (ilâve) veriyordu. Bu ilâvede daha ziyade (Yeni Lisan) bahis konusu oluyordu. Hattâ Fuat Köprülü'ye karşı burada (Yeni Lisan) 1 müdafaa etmek işi bana verilmişti. Fakat bu gazetenin ömrü az sürdü.

Vaktin edebiyat üstadlarından Süleyman Nazif (Yeni Lisan) ın da, hece vezninin de aleyhinde idi. Türkçülüğe de muarızdı. Doktor Cenap Şehabettin de bu cereyana karıştı. Eski Serveti Fünunculardan Süleyman Nesip (Süleyman Paşazade Sami) bey, Maarif Müfettişi idi. O da artık şiir yazmaz olmuştu. Hüseyin Siret'in de, Tevfik Fikret'in de şiirlerini göremiyorduk. Tevfik Fikret, Selânik'te Manyasî Zade Refik beye gönderdiği:

**«Millet yoludur, hak yoludur tuttuğumuz yol,
Ey hak yaşı, ey sevgili millet yaşı, varol!»**

Marşından sonra, ya (Şermin) ile çocuk şiirleri, yahut (Tanin) den ayrılarak (Doksanbeşe Doğru) yu yazıyordu.

Mehmet Rauf, hikâyelerine devam ediyordu.

Ahmet Samim gibi bir iki gencin sokak ortalarında öldürülmeleri İttihat ve Terakkiye karşı bir isyan ruhu uyandırmıştı. Onları İttihat ve Terakki öldürttü, sanıyorlardı. Halbuki Meşrutiyetten evvel de, sonra da öldürülenlerin hiç biri İttihat ve Terakki mesullerinin kararları, emirleriyle olmamıştır kanaatindeyim. Bunların hepsi şahsî inkisarların eseri idi. Fakat kim dinler, bütün bu türlü cinayetler İttihat ve Terakkiye yükletiliyordu. Çünkü katiller meşgul kalıyordu.

Dış siyasetten ileri gelen iç keşmekeşler, edebiyat sahasında durgunluk husule getirmişti.

Doktor Abdullah Cevdet (İctihad) ını İstanbul'da çıkarmaya başlamıştı. Haftanın bir gününde evinde toplantılar olurdu. Ben, birkaç defa bu toplantılarda bulundum. Riyaset mevkiini, her defasında Celâl Nuri tutar, konuşmaları o idare ederdi. (İctihad) da Hakkı Kılıç'ın yazıları hocaları gıcımdu. gibi Abdullah Cevdet yüzünden, İttihat ve Terakkiye bağlı olan gençleri avlıyamıyordu. Bundan ötürü (İctihad) hiç bir

vakit meselâ (Türk Yurdu) derecesine varamamıştı.

Eşref Edip'in önce (Sıratı Müstakim), sonra (Sebilürreşad) adlarıyla çıkardığı dinî dergide yazdığı şiirlerle Mehmet Akif, değerli bir şair olarak görünüyordu. Aruz vezniyle yazan Akif, mahalle dedikodularını bile nazma sokuyor, Türkçeyi aruza uydurmakta büyük başarılar gösteriyordu.

Bununla beraber Meşrutiyet, ilk zamanlarda edebiyatımıza daha fazla bir parlaklık verememişti. Abdülhak Hamit yine aynı üstadlık mevkiini muhafaza ediyordu.

Balkan savaşıdır ki edebiyata pek değilse bile, halk müziğine oldukça güzel parçalar kazandırdı. Bu harp, Türkü çok şaşırttı. Bütün tarihinde efsanevi (Ergenekon) dan sonra bu kadar ağır bir yenilgiye uğramamıştı. Moskoflarla yaptığımız harplerde çoğu defa geriliyor idiysek de bu, Türkün ezeli kahramanlığını yıkıyordu. Çoktan büyük kumandanlara sahip değildi. Sonra da bu harplere Sarayın müdahalesi eksik oluyordu. Böyle olduğu hâlde Türk askeri kahramanlığını düşmanlarına bile tanıtıyordu.

Binaenaleyh nasıl olmuştu da bu harpte Türk yenilmişti? Türk Milleti, baştan başa bu felâketi anlıyamıyor, hazmedemiyordu. Onun için içli türküler, marşlar söyleniyordu:

Dertli kaval gönlüm gibi inle dur
Yüreğimin acısını unuttur
Yanık sesinle yareme merhem ur
Inle kaval dertlerimi sen sustur

Hani benim yıkandığım dereler!
Hani benim tırmandığım tepeler!
Başka ilde bulunmaz bu yareler,
Inle kaval dertlerimi sen sustur.

Bu bestenin armonize edilmiş şeklini, ara sıra radyomuzda bile hicranla dinliyoruz.

Ya şu (intikam bestesi:

1328 de Türk namusu lekелendi, of!
Of! Of! intikam! intikam!
Camilere haç takıldı,
Minareler hep yıkıldı,
Anne, baba, öksüz alil
Kahpecesine kesildi, of.

Bir de:

Ezan sesi duyulmuyor
Haç dikilmiş minbere.
Kâfir düşman bayrak asmış
Camilere, her yere.

Gibi Müslümanlıkla Türklüğün karışık hicranı halkın dilyle ifade olunuyordu.

Unutmamak lâzımdır ki bu savaş, Türk ruhunu yeni bir hamle ile dirilmiye, çalışmaya sevketmişti. Birinci Cihan savaşına girdiğimiz zaman Çanakkale'de, doğuda, cenup doğuda ve hattâ Galiçya'da Türkün gösterdiği eşsiz kahramanlıklar, tarihin içinde, altın ay yıldızlı sayfalar yazdırmıştı.

Birinci Cihan Savaşı başlamadan evvel müstakil Kocaeli sancağı Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiştim. Burada önüme çok iyi bir çalışma sahası çıktı. Şehirde bir Sultanî, bir de (Yeni Turan) adını verdikleri bir kız mektebi vardı. İki ilk mektep daha var idise de onlar eski sübyan mektebi halinde idi.

O sene Maarif nezareti (Tedrisatı İptidaiye Kanunu Muvakkatini) yayınlamıştı.

Bu kanuna göre Kocaelinde de Valinin reisliğinde daimî encümeninden iki âza ile Maarif Müdürünün, iki ilk Tedrisat Müfettişinden, iki de ilk mektep mualliminden birleşmiş bir (Tedrisatı İptidaiye Encümeni), kazalarda birer Maarif Encümeni kuruldu. Evvelden mevcut olan Maarif Encümenleri, onların idare ettikleri akarlar da idarei hususiyelere verildi.

Halbuki bu kanunun 15 inci maddesi tadile uğramış, ilk okulların arsa, bina, muallim meskeni ve sair masrafları, mekteplerin bulunduğu kariye ve mahalle ahalisinin «servet ve iradı nisbetinde» zimmetine bırakılmıştı.

Bu maddenin, (idarei umumiye ve hususiye vilâyet kanunu muvakkati) ndeki karşılığı değiştirilmemiş olduğundan valilerle müstakil mutasarrıflıklar, muaddel 15 inci maddeye değil, kendi kanunlarına tabi oldular.

Bu hazin bir meseledir. Daha ziyade maarifimizi ilgilendirir. Onun için bu bahsi, burada kesiyorum.

Memurların siyasî partilere bağlı olmamaları lâzım iken bu lüzuma riayet edilmiyordu. Nasıl ki bugün de bu, böyledir. Binaenaleyh İttihatçılığı bırakmamış, bilhassa maarife müteallik işlerimde İzmit'te İttihat ve Terakki Fırkası Kâtibi Me-

sulü İsmail Hakkı Efendi ile işbirliği etmiştim. İzmit'te aklımda iyi kaldiyse Sofyalı Vasfi adında biri İttihat ve Terakkiye muhalifti; bununla beraber umumî meclis azasından idi. Ben, bütün kuvvetimle Türkçüydüm. Ara sıra İstanbul'a kadar iniyor, Maarif Nezaretinden başka İttihat ve Terakki Merkezi Umumisindeki, Türk Ocağındaki arkadaşlarımı ziyaret ediyordum.

Daha Selânik'te, İttihat ve Terakki birinci kulübünün himayesinde bulunan (Ravzai Sübyan) okulunda açtığım ana sınıfı gibi İzmit'te de bir ana sınıfı açmak isteğine kapıldım. Adapazar'ını teftişe gittiğim vakit orada (Manşak-Menekşe) adında büyücek bir Ermeni ana okulunu görmüş, gezmiştim. Vilâyet bütçesine koydurduğum tahsisatla İzmit'te bir ana okulu açmağa karar verdim. Manşak okulundan Fröbel metodunu bilen bir Ermeni kadını tavsiye edildi. Okulu açtım, o kadını oraya aldım, daha İstanbul'da bile bu türlü bir okul yoktu.

Sutlani Türkçe öğretmeni Şefik beyin eşi Maburre hanım ana öğretmeni olmak istediğini eşime söylemiş, kendisine ders vermekliğini dilemiş. Haftada üç defa Mebrure Hanımla birlikte Necmiye hanım adında bir genç kız, dersime devam ettiler. Dört beş ay sonra kendilerini, Çapa Kız Öğretmen Okulunda imtihan edilmek üzere İstanbul'a gönderdim. Nezaret bunu uygun buldu. Gönderdiğim iki hanım da imtihan edildi. Mebrure hanım doğrudan doğruya ana okulu öğretmenliği, Necmiye hanım muavinliği ehliyetnamesi aldılar. Zaten o sırada Ermeni tehciri başlamıştı.

Bu tehcir hâdiselerini nasıl öğrendim? Sultanide izciler yetiştirmek istemiştin. Bir gün altmış yetmiş kadar izciyi aldım. Yaya olarak (Kefken) taraflarında deniz kıyısına kadar götürdüm. Oradan dönüştü (Kandıra) da geceledik. Geceleyin izcilerim, meydanda bir ateş yaktilar, (Ergenekon) efsanesini yaşattılar. Ertesi sabah İzmit'e dönerken yolda tehcir hâdisesini öğrendim. Bu hoşuma gitmedi; çünkü müziğinden Sultani talebesini istifade ettirdiğim Agop adında biriyle ana okulu öğretmenini de kaybediyordum. Bereket versin, Mebrure hanımla Necmiye hanım elimin altında idi. Sultaninin resim muallimi de yaşlı bir Ermeni idi. Mektebimin hatırı için bu iki Ermeninin İzmit'ten uzaklaştırılmasını istemiyordum.

Mutasarrıf rahmetli Mazhar Müfit beyden, Dahiliye Nezaretine yazarak, bu iki muallimi alıkoydurmağa çalışmasını rica ettim. «Yapamam» dedi. O sırada Dahiliye Nazırı Talât bey ile Emniyeti Umumiye Müdürlüğünde bulunan İsmail Canbolet, trenle İstanbul'a geçerken, istasyonda yanlarına gittim. Talât'tan bu lûtfu esingememesini istedim; o, gülerek, İsmail'e müracaatımı söyledi. İsmail, bu meselenin Devletçe verilen bir karar neticesi olduğunu, elinden bir şey gelemeyeceğini söyledi. Ben de Gebzedden geri döndüm.

1914-18 Cihan savaşına giriverdikti. Bu harp benim üzerimde o kadar ezici bir tesir bıraktı ki bir kaç ay içinde yetmiş üç kilodan elli beş kiloya düştüm. Fakat çalışmamı hiç bırakmadım; belki daha şiddetli bir heyecanla işime koyuldum.

Çanakkale muhasara altında idi; İngiliz donanmasının 18 Mart faciasını duymuş, sevinmiştim. Fakat karaya asker çıkarılmış, İstanbul'un, Çanakkale boğazının zaptıyla elde edileceği itikadında bulunulmuştu. Teftiş için gittiğim Yalova kasabasıyla köylerinde Çanakkale'deki büyük topların sesleri duyuluyordu.

O sene sancak maarif bütçesine köy mektepleri için tahsisat koydurmuşum. Sancağın kazalarını, kazaların bir takım köylerini geçmiş, köy hocalarından yüz yirmi kadarını seçmiştim. Bunları İzmit'e getirttim. Günde sekiz saat çalışarak, bunlara sultanideki arkadaşlarımdan bir kaçının yardımıyla otuz sekiz gün ders verdik. Bu yüz yirmi hocadan imtihanda muvaffak olan elli altısını muallim muavinliği ehliyetnamesiyle, bütçeden muhassas maaşlarını vererek, elli yedi yeni köy okulları açtım. Bunlardan bazıları Cumhuriyetin başlarında devlet imtihanına da girerek doğrudan doğruya köy muallimi oldular.

Harbe nasıl girdik? Bu hususta bir kaç türlü rivayet vardı; hangisine inanacağımı bilmiyordum; fakat, bir kere harbe girmiştik; artık onu kazanmaktan başka çare yoktu. Bunun için ne mümkünse o yapılacaktı. Biz «bu ümmet ile teşyii hayat» ediyorduk.

Ben, o vakit birinci sınıf ihtiyat zabiti idim; orduda hizmete çağırılmayı bekliyordum. Bir gün gazetede «yüzbaşılıktan müstafi Kâzım Nami» nin adresini Harbiye Nezaretine bildirmesi lâzım,» geldiğini okudum. Ertesi gün mutasarrıftan izin alarak İstanbul'a geçtim. Ordu dairesi reisi olan Behiç

beyi gördüm. Beni Zat İşleri Müdürü Nihat Paşaya götürdü. Türkiye Büyük Millet Meclisinde Milletvekili iken birkaç yıl önce Allah'ın rahmetine kavuşan bu zat beni iyi kabul etti; fakat «senin bugün ifa ettiğin vazife, askerlikte başöğretmen vazifeden daha mühimdir. İzmit'e git, işine bak. Pek mustar kalmadıkça seni çağırmayız; bu kadar mustar kalacağımızı da sanmıyorum ya..» diyerek beni geri gönderdi.

İzmit'e döndüm. Fransızlarla harp halinde bulunduğumuz için İzmitteki Frerler mektebi ile Sörler mektebini boşalttılar. Dairemi Frerler mektebine kaldırdığım gibi orada bir de Darümuallimin (Öğretmen Okulu) açmağa muvaffak oldum.

(Yeni Turan) kız mektebini de Sörlerin mektebine geçirtmiştim. Bu mektebin Baş Muallimi Şahver hanım Çapa'dan mezun, çalışkan, dirayetli bir kızcağızdı. O sene bütçede maaşını beş yüz kuruşa çıkartmışım; fakat Tedrisatı İptidaiye Meclisi âzasından bazıları bu kızın aleyhinde idiler. Bu husus met ne garipti! Bu baş öğretmen, vaktiyle İzmit'te küçük bir kız iken ayaklarında nalınla mektebe gidermiş. Şimdi talebesine âdeta etek öptürüyormuş. Birinci iddia yalan değildi. Şehir halkı, kendi içlerinden bir telgraf çavuşunun kızını baş öğretmen görmekle övüneceklerine onu çekemiyorlardı. Mutasarrıf da onlara uydu. Bana «Bu hanımı Adapazarı'na nakledelim; İzmit halkı istemiyor» dedi. Reddettim. Bunun üzerine hâdiseyi Nezarete yazmış. Ben bunu haber alınca, hemen Nazır Şükrü beye bir mektup yazarak işi olduğu gibi anlattım. Mutasarrıfa «Şahver hanımın nakli için vazife ve ahlâk bakımından bir kusuru olmak lâzımdır. Şayet aleyhinde bir cereyan varsa, o cereyanı yapanların mahkemeye sevki iktiza eder» yollu bir cevap verildi.

Mutasarrıf Mazhar Müfit beyin canı sıkıldı. İstanbul'a gitti, Nazırı gördü. İzmit'e geldikten birkaç gün sonra Maarif Nezaretinden emir aldım. Bunda Şahver hanımın 750 kuruş maaşla İzmir Darümuallimatı müdür muavinliğine tayin edildiği bildiriliyordu. Kendisine tebliğ ettim. Daireye kadar geldi. «Bu, bir haysiyet meselesidir. Dört yüz değil, yüz kuruşla burada kalıp çalışmak isterim» diye isyan etti. Uzun uzun diller dökerek Nezaretin kendisine olan bu teveccühünü reddetmemesini söyliyerek yeni vazifesini güçlüklerle kabul ettirdim. Nihayet razı oldu, İstanbul'a gitti.

İstanbul'dan bana yazdığı mektupta «Burada öğrendiğime

göre Konya Darümuallimat Müdürlüğü açılmış; benim oraya tayinim mümkün değil mi acaba?». diyordu. Bu sefer Nezaret Tedrisatı İptidaiye Umum Müdürü Faik beye bir mektup yazdım; «Kendisini görünüz, konuşunuz, ehliyetini takdir edersem; Konya Darümuallimat müdürlüğüne tayini lûtfunda bulununuz.» ricasında bulundum. Şahver hanıma da gidip Faik beyle görüşmesini bildirdim. Bana verilen cevapta Konya Darümuallimatı müdürlüğü kapandığından Şahver hanımın iki bin kuruş maaşla Ankara Darümuallimatı müdürlüğüne tayin olunduğunu bildirdiyordu. Dikkat buyurunuz: Kız Muallim mektebinden mezun olan ehliyetli ilk Okul öğretmenleri çıktıkları mektep derecesindeki bir mektebe tayin olunabiliyordu. O dört yüz kuruş maaştan iki bin kuruş maaşa kadar yükseliyordu. O vakit barem denilen, bilenle bilmiyeni, çalışanla çalışmayan bir tutan bir tarz yoktu. Her kim bir işi kudretle başarır, kıdemine bakılmadan o işin başına getirilir, kendisinden iyiden iyiye istifade edilirdi; fakat ehliyetsizlik gösterdiği takdirde de yerinde bırakılmazdı. Bir kazamızın ilk okul baş öğretmeni Mülkiye mezunu idi. Bu arkadaş, bu işi dahi başaracak kabiliyette değildi. Eğer Meşrutiyet böyle yapmamış olsaydı, işe adam bulmakta çok güçlük çekerdi.

İttihatçılar zamanında iltimas yok muydu? Bunu iddia etmek gülünç olur; her yerde, her zaman iltimas olagelmıştır; fakat İttihatçılar iltimaslıları dahi ehli olmadıkları işte kullanmazlardı.

Talât, mebusluktan tanıdığı bir arkadaşının tekrar seçilmemesi üzerine, İstanbul'a yakın bir kaza kadılığına tayin ettirdikten sonra, onun rüşvet aldığını öğrenmişti. Birgün bu adam, kendisini ziyarete gelmiş. Şuradan buradan konuştuğundan sonra Talât ona: «Ey, gelelim ma nahnü fikrimize!» demiş.

Meğerse Kadi efendi, huzuruna düşen bir adamla konuşurken, bir aralık «gelelim ma nahnü fihimize!» der, bununla rüşvet istediğini imâ edermiş.

Dahiliye Nazırı bu adamı niçin suçlu diye mahkemeye vermedi. Veremezdi; çünkü elinde onu mahkûm edecek mübet deliller yoktu; yalnız ortada bir rivayet vardı. Eski kadılarımızdan bir takımının bu hali itiyat edinmiş olmaları dolayısıyledir ki Evkaf Nazırı Hayri efendi (Medresetül-Kuzat)ı açmıştı; burada bilgili ve namuslu kadılar yetiştirmeye çalıştı. Bugün Üniversite kütüphanesi olan bu binanın alt katında

Birgün Köprüden geçiyordum; rahmetli Salih Bozok'la karşılaştım. O, Mustafa Kemâl'in yaveriydi, yanından gelmişti. Anafartalar Kumandanının hak ettiği terfiden hâlâ mahrum kalmasından duyduğum teessürü ona söyledim. Salih, bunu hemen Mustafa Kemâl'e yazmış; o da verdiği cevapta benden bahsetmiş. Bunu Atatürk'ün ölümünden sonra Salih'in (Tan) gazetesinde yazdığı hatıralar arasında Gazinin el yazısıyla olan klişeden öğrendim. Bu klişeyi burada da görüyorsunuz.

Düşman Çanakkale'den çekilip gittikten sonra bütün millet Şark cephesiyle Cenup cephesini takip etmeye başladı. «Sarıkamış» harekâtı yerinde bir hareket idise de sabırsızlıkla fazla kahramanlık hissinin fena bir sonuç verdiği görüldü. Bu, bir acı idi; fakat buna karşı Irak cephesinde İngilizlerin yerlerinde saymaları, hattâ İngiliz generali Tıyşhend'in bize esir düşmesi gönüllere ferah verdi.

Cenup cephesindeki ordumuz, Süveys kanalına doğru yürümeğe hazırlanıyordu. (Medine) Haşimlerinden Emir Hüseyin'in ihaneti üzerine Araplar tarafından çevrilmiş, Muhafız Fahrettin Paşa, büyük bir dirayetle Medine'yi müdafaa etmekte bulunmuştu.

Dördüncü Ordu Kumandanlığını yapan Bahriye Nazırı Cemal Paşa (Bî'rüssebi) den Sina gölüne doğru yürüyordu. Her türlü vasıtasızlık içinde Süveys'e kadar çölde yol almak pek güçtü. Ordumuz bunu başarmaya çalışıyordu. Fakat muvaffak olamadı. Birinci Cihan Harbi tarihini yazanlar, bütün askerî hareketlerimizin bu başarısızlıklara uğramasının sebeplerini belgelere dayanarak daha doğru, daha esaslı anlatırlar elbette.

İttihat ve Terakki hükûmeti askerî hareketlere hiç bir suretle müdahale etmemiştir. Yalnız, Meşihatın yayınladığı «Cihat» fetvaları üzerine Ömer Naci, içlerinde Ubeydullah efendi de bulunan bazı arkadaşlarla İran içine girerek birer misiyoner gibi çalışmaya gittiler.

Bu sırada Basra'yı müdafaa etmekte olan hamiyetli vatan-sever Süleyman Askerî, arkadaşlarının kendisini bırakması sebebiyle, galiba, Müntefik'te şehit olduğu gibi Vali Bedii -ki radyomuzda «Ayşe Abla» diye ün alan Neriman'ın babası, terbiyecisi Satıf beyin de kardeşidir- de oralarda kahramanca dövüşerek şehit düşmüştür.

Görülüyor ki İttihat ve Terakki'nin Türk öncüleri Vatan

müdafaası için her türlü fedakârlığı yapmaktan geri durmamışlardır.

Harbiye Nezareti Levazım Reisliğini yapan (Topal İsmail Hakkı Paşa) ordunun bütün malzemesini bulmağa, orduya yetiştirmeye çalışıyordu. Ortada şu sabit fikir vardı: Orduyu beslerken Türk tacirlerini de zengin ederek memleketin iktisadî alanında bir Türk faaliyeti yaratmak. Budur ki sonradan kendisine bir takım kötülükler isnadına sebep olmuştur.

İttihat ve Terakki memleket içinde islâmlığı, Türk milliyetçiliğini, Türk iktisadını kurmağa, kuvvetlendirmeğe, gayret ediyordu. Ziya Gökalp (Yeni Mecmuası) da Türk tarihine, Türk edebiyatına, Türk sanatına arkadaşlarıyla birlikte çalışıyordu. Ankara'da Diyanet işlerinde müşavir iken Tanrı'nın rahmetine kavuşan (Halim Sabit) e (İslâm Mecmuası) nı çıkarttığı gibi, Selânik'ten kendisine, İttihatçılar için arkadaşlık eden Mibiz Kohen'e (Tekinalp) adını vererek (İktisadiyat Cemiyeti) ni kurdurmuş, (İktisadiyat Mecmuası) nı neşrettirmişti. İktisadiyat Cemiyetini kuranlar arasında Ziya Gökalp'la Tekin Alp'tan başka Ahmet Nesimi, Yusuf Kemâl Tengirşek de vardı ki her üçü de çok şükür hayattadırlar.

Maarif alanında atılan ileri adımlardan daha önce bahsetmiştim. Nezarette müşavirlik etmek üzere getirilen Her Sehimid, orada, bilhassa Darülfünun işlerini yoluna koymakla meşguldü.

Ziya Gökalp, Darülfünundaki içtimaiyat derslerinden başka rahmetli Emrullah efendi tarafından yaptırılmış olan konferans salonunda (Amelî içtimaiyat dersleri) veriyordu. Nazır Şükrü beyin teşkil ettiği bir heyet Fransızca (Terbiye Lûgati-Dictionnaire de pédagogie) yi tercüme etmeye başlamıştı. Bu heyetlerde tercüme vazifesini yapacak arkadaşlar arasında ben de vardım.

Maarif Nazırı Şükrü Bey, Çapa Darülmalûmatında bir senelik bir ana muallimesi sınıfı açtırdı. Burada bana da ders verdi. Bir de ana mektepleri için Fransızcadan (Çocuk Bahçesi) adında küçük bir kitap tercüme ettirdi. Ancak mütareke başlarında Maarif (o vakit Devlet Matbaasında) basıldı; tahmini Tedrisatı İptidaiye Müdürü Umumisi rahmetli Faik bey yaptı.

Ana muallim sınıfına, Darülmalûmatın hangi sınıfından

oulrsa olsun, istekli olanlarla dışarıdan arzu eden kızları alırdı. Bir sene sonra buradan yetişen öğretmenleri İstanbul'da, vilâyetlerde açtığı ana mekteplerine gönderdi. Bu, bir deneyiştir; ileride ana muallimleri yetiştirmek yolunda bir takım yenilikler yapılmasını düşünüyordu; fakat harbin sona ermesi, kabinenin değişmesi üzerine, bütün iyi tasavvurları gibi bu da neticesiz kaldı. Cumhuriyetin ilânından sonra ana okulları kaldırıldı, muallimlerinden değerli olanları ilk okul öğretmenliğine geçirildi.

İlk (Tevhidi tedrisatı) meselesi de askerî rüştiyelerin Maarif idaresine devredilmesiyle kendini gösterdi. Harp, (İhtiyat zabiti - yedek subay) meselesinin de hallini icap etmişti; önce Darülfünun ile yüksek okullardan, sonraları sultanileri, hattâ liva idadîlerini bitirenlerden ihtiyat zabiti yetiştirmek yolu tutuldu. Bu gençler, talimgâha gönderilir, orada bir kaç ay askerlik talimi gördükten sonra ihtiyat zabiti olarak alaylara gönderilirdi. O vakit bunlara (İkinci sınıf ihtiyat zabiti) denilirdi; çünkü emekli subaylardan bedenî kudreti olanlar birinci sınıf ihtiyat zabiti diye silâh altına çağırıldı.

İşte bu ihtiyat zabiti meselesidir ki (Tevhidi Tedrisat) ı gerekli kıldı. Askerî rüştiyeler, altı senelik (Mekâtibi İptidaiye-İlk Okul) haline konduğu hâlde askerî idadiler, eskisi gibi kaldı.

Yine Şükrü beyin zamanındadır ki kızların da yüksek tahsil görmeleri dâvası ortaya atıldı. O zamanda karma öğretim (muhtelit tedrisat) ı Darülfünunda bile tatbik etmek kolay değildi; onun için ilkin kızlar, Darülfünuna alınmakla beraber, ekeklenden ayrı ders gömiye mahkûm edildi; fakat bunun profesörler için sebep olduğu fazla yongunluk ileri sürülerek, biraz sonra kızların da erkeklerle birlikte ders görmeleri kabul edildi.

Adı, hatırımda iyi kaldıysa, (Refet) olan bir genç çarşafli kadın resimleri yaparak Babiâli kitapçılarında sattırıyordu. Bu resimler, o vakite göre, epiyce açıktı. Merkez Kumandanı olan Kaymakam Cevat Bey adında bir zat, (örfi idare - sıkı yönetim) den kuvvet alarak bu resimlerin satılmasını yasak etti. İşte böyle bir zamanda Darülfünunda kızların erkeklerle beraber okutulmaları hiç de kolay değildi.

Şükrü beyin hizmetlerinden biri de, rahmetli Süleyman

Nazif'in Reisliğinde kurduğu bir heyete, (Asarı eslâf) ı iyice tashih edilmiş, iyi kâgıda intizamla bastırılmış olarak yayınlamaktadır. Darülfünun Edebiyat Şubesi gençliği için bu kitapların yardımı olacaktı. Bir kaç tanesi yayınlanan bu eserlerden şimdi hatırımda kalan (Şeyhülislâm Yahya efendi divanı) dır.

Darülfünun da boş durmuyordu. Edebiyat Müderrisi olan Fuat Köürülü, (Millî Tetebbular Mecmuası) nı yaymıya başlamıştı. Bu büyük, güzel, faydalı mecmua dört, yahut beş sayı çıkabildi. Bundan başka Köprülü (İlk Mutasavvıflar) adındaki en önemli eserini de bu sıralarda bastırdı.

Darülfünunun içtimaiyat müderrisliğini yapmakta olan Ziya Gökalp'ın Darülfünunun konferans salonunda (Ameli içtimaiyat dersleri) ne başlamış olduğunu yukarıda söylemiştim.

Diyebilirim ki Darülfünunun hiç bir fakültesi eser vücudunda getirmekten geri durmuyordu. Memlekette çok korkunç bir harbin alabildiğine devam etmesine rağmen ilim alanında her gün daha gayretli bir surette çalışıyordu.

Şeyhülislâm Ürgüplü Hayri efendi, Evkaf Nazırı iken, Nezarette bir tedrisat şubesi açmış, büyük medrese'leri (Darülhilâfe) medresesi haline koymuş, (İmam Hatip) mektepleri açmıştı. Bunlarda din ilimlerinden başka müsbet ilimler de okutuluyordu.

Nail beyi Tedrisat Müdürlüğüne tayin etmiş, Adapazar'ında, galiba (Rehberi Terakki) adında hususî bir mektep idare eden Ali Dikmen (ki Kocaeli Millet Vekili idi) ı onun yanına vermişti. Eski Erzurum Milletvekili Nakiye hanım, Evkafın Sultanahmet dolaylarında açtığı kız idadisinde müdürlük ediyordu.

Bütün yapılanlar İttihat ve Terakki hükûmetinin ilim, irfan yolunda çok geri kalmış ilan memleketi mümkün olduğu kadar az zamanda ilerletmek gayretinden doğuyordu.

Süveyş Kanalı hareketi muvaffakiyetsizliğe uğradıktan sonra, Dördüncü Ordu Kumandanlığını yapan Cemâl Paşa yine asıl vazifesi olan Bahriye Nazırlığına dönmüştü. Rahmetliyi daha Selânik'te Erkânıharb Kolağası iken tanımıştım; nasılsa binbaşılığa terfi etmiş, Selânik-Frizovik demiryolu komiserliğine tayin edilmişti.

Cemâl Paşanın (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) ne alındığı

gece ben de orada idim. Gösterdiği gayret, ettiği hizmet yüzünden, (İttihat ve Terakki Cemiyeti) nin umumî merkezine de alınmıştı. O vakit, Talât, Rahmi, İsmail Canbolet, Erzurum cephesinde şehit düşmüş olan Leskofçalı Faik Paşa, Manyasizade Refik bey, Erkânıharp Hafız Hakka gibi arkadaşların bu merkezde çalıştıklarını öğrenmiştim. Çünkü ilkin, Talât, Rahmi, İsmail Canbolet'ten teşkil ettiğimiz (Heyeti Aliye) ile alâkamızı kesmiştik. Manyasizade Refik Beyin, cemiyete alındıktan sonra Umumî Merkeze getirildiğini öğrenmiştim. Meşrutiyetin ilânına yakın, Şam'dan kolalığa terfi edilerek Üçüncü Orduya memur edilen Mustafa Kemâl'in de bu merkeze alındığını hatıralarından öğrendim.

İşte Cemal Paşa Hareket Ordusuyla İstanbul'a geldiği gün, şimdi Gazeteciler Cemiyetinin alıp yaptırmakta olduğu binada İstanbul muhafızı olarak çalışmaya başladıktan sonra, Talât'ın kabinesinde Bahriye Nazırlığına gelmişti.

Cemal Paşa, İstanbul Türkocagını, fırsat buldukça ziyaret ederdi. Ocağımız, İttihatçı, İtilâfçı, tarafsız Türk gençlerini, o vakit Ziya Gökalp'in bulunduğu (Mefkûre) yolunda, imanla, heyecanla besliyordu. Bugün (Ülkü), bazı da (İdeâl) dediğimiz (Mefkûre), gençlerimizin ruhunda parıl parıl parlıyordu. Ocağa siyaset girmemişti. İttihat ve Terakkinin ileri gelenleri, hele Ziya Gökalp, içine siyaset girmedikçe Türk ocağının bütün Türk gençliğini yüksek bir kardeşlik duygusu içinde yaşatacağına inanıyordu.

Ocağın reisi Hamdullah Suphi Tanrıöver, ne İttihatçı, ne de İtilâfçı idi. Bu natuk arkadaş, Ocağın sahnesine çıktığı vakit, öyle güzel, tatlı, içe nüfuz eden bir ses, bir eda ile söz söylerdi ki, genç, yaşlı bütün Ocaklılar onu candan alkışlardı.

Türk Ocağı, her türlü menfaat kaygusundan uzak, yine Ziya'nın bulunduğu (Hars) kelimesi, yani Türk kültürü içinde, yalnız İstanbul'da değil, bütün Türk yurdunda, en yüce bir sevgiyi, saygıyı kazanmıştı.

Ocağa kimler gelmezdi! Bu Ocaktaki toplantılara yabancı dostlar, hattâ azınlıklardan ileri gelenler bile büyük bir değer verirlerdi. Ermeni vatandaşlarımızdan Komidas Vartabet, Ocak sahnesinde piyano resitali verirdi. İşte Ocağın siyasetten uzak bir Türkçülük havası içinde çalışması böyle bir Cemiyet yaratmıştı.

Hamdullah Suphi, yalnız kendi reisliği zamanına âit hatıralarını yazarsa, Türklüğe büyük bir hizmet etmiş olur. Bunu kendisinden beklemekte haklıyız.

Büyük harp içinde İttihat ve Terakki Hükûmeti büyük güçlüklerle karşılaşmıştı. Böyle iken, yine fütur getirmeksizin çalışıyordu. Ziya Gökalp'in ilmi direktifi altında büyük kararlar almış, bu kararlar Hükûmet tarafından kanun projeleri haline konmuş, Mebuslar Meclisince de kabul edilmiştir. Bunlardan birisi, en önemlisi Şer'i mahkemelerin Meşihattan alınarak Adliye Nezaretinin idaresi altına verilmesidir.

Meşihat, yahut Şeyhülislâmlık, fetva makamıdır. Burada dünya işlerinin bahis konusu olmaması lâzımdır. Halbuki Şeriat mahkemelerinin gördüğü işler, dünya işleridir. Meşihatın yüksek makamı dünya işleriyle değil, din işleriyle uğraşmalıdır.

Meşihatın Nazırlar Heyetinde de yeri olmamak lâzımdı; çünkü ancak din işleriyle uğraşan zatın tamamıyla idarî ve siyasî işlerle, yani dünya işleriyle uğraşan Nazırlar heyeti arasında bulunmaması, Devlet işlerinin mesuliyetine ortak olmaması doğrudur.

Böyle olması, yani şer'i mahkemeler Meşihatten ayrılıp Adliye Nezaretine verilmiş iken Şeyhülislâmın Hükûmet adamları arasında bulunması yüzündendir ki Mütarekede Şeyhülislâm Hayri efendi, işgâl Devletleri tarafından mesul sayılarak Malta Adasına sürülmüştü. Yine Şeyhülislâmın kabine de bulunması dolayısıyledir ki, Birinci Cihan Harbinin başında Cihat ilânı fetvası çıkartılmak gibi, en hafif ifadesiyle, çocukça bir hareket yapılmıştı. Ziya Gökalp, 1918 de, yani mütarekeden bir kaç ay önce bastırdığı (Yeni Hayat) adındaki manzumeler kitabında şöyle bir manzume yazmıştı:

HALİFE VE MÜFTÜ

İki şey var mukaddes: Biri Devlet, biri Din;
Devlet, onun başında ancak Halifemiz var
Ki bir Müfti değil o, bir emri'lmü'minin
Fetvaları o vermez, kanunları o yapar.
Dinin dahi başında müfti var ki bildirir,
Haram ile helâl, günah ile sevabı.
O ne tarih, ne hukuk müşaviri değildir,
Ona fetvâ sorulur, mevzadır cevabı.

Bu manzumenin, bu iki kıtasını maksadı anlamaya yeter görüyorum. O kitapta bir de (Meşihat) başlıklı bir manzume vardı ki o, Başkumandan Vekili Enver Paşanın emriyle kitap-
tan çıkarılmıştı. Kitap sayfaları numarasız olduğu için, bu manzumenin çıkarılmış olduğu hiç de belli değildir. Rahmetli Ziya bu eserini bana hediye ettiği vakit (Meşihat) manzumesi de içinde idi; fakat mütarekede, bütün kitaplarım gibi o da şunun bunun elinde kayboldu, gitti. Sonradan bu manzumeyi çok aradımsa da bulamadım. İttihatçı arkadaşlardan gördüklerim de kitabı kaybetmişlerdi. Sahafalarda, resmî kütüphanelerde dahi bir nüshasını bulmak mümkün olmadı. (Meşihat) manzumesi, meşihati, yukarıda arzettiğim şekilde, kabinede bulunmaması lâzımgelen kutsal bir makam olarak ifade ediyordu.

Ziya'nın bundan başka, Merkezi Umumi yoliyle Hükûmete teklif ettiği ikinci kanun da (Hukuk Aile Kararnamesi) idi. Bu kararname âilenin sağlıklı karı kocadan kurulmasını, âilede bir insicam bulunmasını, karı koca ile çocuklar arasında medenî bir âile hayatı yaşanmasını sağlamak için yapılmıştı. Bu kararname, (Muvakkat Kanun) şeklinde kaldı, Meclisten geçirilmesine vakit bulunamadı.

Bu iki kanun da mütareke devrinde Şeyhülislâm olan Sabri Hoca'nın arzusuyla Ferit Paşa kabinesi tarafından yürürlükten kaldırıldı.

İttihat ve Terakki kongresinde, (Kara Kemâl) denilen Süleymaniye Kulübü Reisi Kemâl bey Millî hayatımız bakımından çok önemli olan teklifleri bahis konusu etti. Kemâl bey şu fikirde idi:

Herhangi siyasi bir fırka, idealini gerçekleştirebilmek için reel bir kuvvete istinat etmelidir. İttihat ve Terakki Fırkası, kendince, bütün Osmanlı milletine istinat ettiği iddiasında ise de, bir hayli unsurdan mürekkep olan Osmanlı halkının mütecanis bir kitle olmadığı meydanda iken, böyle ne idüğü belirsiz bir kuvvete dayanmak istemesi ham bir hayâl idi.

Memleketin iktisadî ve ticarî müesseseleri çoğunlukla Türk ve Müslüman olmıyan unsurların elinde idi. Oysa ki İttihat ve Terakki gibi bir fırka bu azınlığa dayanamazdı; ticarî, iktisadî kuvvetten bir kısmının Türklerin eline geçmesi lâzımdı.

Bunun sağlanması çaresi ne idi? Devlet hazinesinden yardım görmek mi? İttihat ve Terakki o güne kadar hep İttihatçı-

ların aidatlarıyla idare olunuyordu. Hükûmet İttihatçıların elinde bulunduğu hâlde, kendi bütçesinden fırkasına açıktan, yahut gizliden yardım edemezdi. Nitekim, ileride arzedeceğim gibi mütarekenin başında İttihat ve Terakki Merkezi Umumisinin kasasındaki para otuz beş bin liradan ibaret bulunmuştu.

Binaenaleyh İttihat ve Terakkinin meşru veya gayri meşru bir surette zenginleştirmek yerine, İttihatçılığı şîâr edinen Türklerden ticarî şiketler vücuda getirmek, onların delaletiyle bir banka kurmak zarurî görünüyordu. İşte Kemâl Beyin ortaya attığı bu mesele de İttihat ve Terakki kongresinde ana mevzulardan biri olmuş, bir takım müsbet kararlara varılmıştı.

Bu kararlar ittifakla kabul edilmiş, icrası Kemâl Bey'e bırakılmıştır. Bu üç yüz biner liralık bir Kantariye şirketi, bir Milli Mahsulât şirketi, bir de bir buçuk milyon liralık bir Esnaf Bankası kurulmuştu. Kantariye şirketi, sermayeleri tedricî ile ödenmek üzere, birer bakkaliye kooperatifi açtı ki bunlardan biri de Kadıköyde Mühürdar yolu üzerinde idi. Ben de buradan alış - veriş eder olduydum.

Harbin ilk zamanlarında, hele düşmanı Çanakkale boğazından geçirmemek gayretleri sırasında Rusların Doğu cephesini yararak Erzurum'u, Trabzon'u zaptettikten sonra bütün gayretlerimize, fedakârlıklarımıza rağmen Sivas vilâyetindeki (Suşehri) olaylarına kadar gelmeleri bizi fena halde üzmüştü; fakat harbin mukadderatı bizim hududumuzda değil, Batı cephesinde elde edilecek zafere bağlı olduğundan, kötümserliğe pek düşmemiştik. Avusturya - Macaristan ordusu Ruslara karşı boğuşurken bizden de asker istediklerinden, Ruslarla orada da savaşmak üzere (Galiçya)ya ordu göndermiş, askerimizin oradaki kahramanlıklarını dinlerken iyimserlikten ayrılmamıştık. Bununla beraber Almanların (Masuri) bataklıklarında Rus ordularını tam bir hezimete uğratması bizi ne kadar memnun ettiyse (Verdun) muharebesinin Batı'daki Alman zafarını durdurması da o kadar canımızı sıktı.

İngiliz generali Tavenhand'ın esir olmasından sonra İngilizlerin yeni kuvvetler alarak Irak cephesinde ilerlemesinden hiç memnun kalmadık. Almanya'nın bize gönderdiği kumandanlar, yeni, kuvvetli silâhlar, Cenup cephesinde de işe yaramadı. Yalnız Rusların yenilmesinden, Rusya içinde karışıklık-

ların başlamasından yararlanarak yurdumuzdaki Rus ordusu-
nu geriye püskürttük. 1877 Türk - Rus zaferinde elimizden çı-
kan (Elviyei Selâse)'yi, yani Karsı, Ardahan'ı, Artvin'i geri al-
dıktan başka Gürcistan'ı geçerek Azerbeycan'a kadar girmiş
olmamız, öteki mağlûbiyetleri âdeta unutturdu.

Ne de olsa İngiliz tazyiki üzerine Gazzeye kadar çekilen
dördüncü ordumuzun orada da kahramanca savaşmış olması-
na rağmen, acı bir surette çekilmesini endişe ile gördük.

Artık Almanya'dan gelen resmî tebliğler «Garp cephesinde
sükûn devam etmektedir.» Yolunda her gün tekrarlandıkça,
buna karşı Selânik'e çıkan Fransız ordusunun Makedonya'daki
Alman - Bulgar ordularını yenmiye başladığı duyuldukça, Ital-
yanların Isonzo cephesinde Avusturya - Macar ordularına mağ-
lûp olmakla beraber, çok geriye çekilmeden dayanabildikleri
anlaşıldıkça harbi kaybetmek üzere olduğumuz şüphesine düş-
mekten kendimizi alamıyorduk.

Nihayet bir gün Bulgarlar itilâf Devletlerine teslim oldu-
lar; onun arkasından Avusturyalılar sendeledi. Almanlar da
düşmanlariyle mütareke yapmak medburiyetine düşünce, bi-
zim de mütarekeyi imzalamaktan başka yapacağımız bir şey
kalmadı.

Ruhumuz perişan idi; aklımız ne düşüneceğini bilmiyordu.
Nihayet birgün Talât Paşa kabinesinin düştüğünü gördük. Ye-
ni kurulan kabine, Hamidiye Süvarisi Rauf Orbayı mütareke
şartlarını anlamak, sonra da hükûmet adına imzalamak üzere
(Mondros)a gönderildi.

Talât, Enver, Cemal, İsmail Hakkı Paşalar ortadan kayb-
olmuşlardı. İttihat ve Terakki Merkezi Umumisinde topla-
nan İttihatçı arkadaşlar, (Teceddüt Fırkası) adıyla yeni bir fır-
ka kurmağa karar verdiler. Fakat bu karar yürümedi. İttihat
ve Terakki de, bütün vatani gayretlerine, fedakârlıklarına rag-
men, tarihe karıştı.

**MERHUM
A. RAGİP AKYAVAŞ**